

درباره نسخه‌های خطی کتاب سلیم (معرفی نسخه‌های «گروه ب» و شاخصه‌های آنها)

کاظم استادی*

چکیده

کتاب‌های منسوب به سلیم بن قیس، تنها آثار تاریخی - کلامی شیعی باقی مانده از قرن اول هجری قمری قلمداد می‌شوند، که به دلایل مختلفی مورد توجه و اهمیت واقع شده‌اند. از ویژگی‌های برجسته این کتاب‌ها، نقل حوادثی است که همواره میان شیعه و سنی محل اختلاف و کشمکش بوده است. با توجه به مناقشات متعدد و متنوع پیرامون ابعاد گوناگون کتاب‌های سلیم، به نظر می‌رسد که اکنون لازم است این کتاب‌ها از جهات مختلف مورد تجزیه و تحلیل قرار گیرد؛ که یکی از آنها، بررسی گونه‌های مختلف نسخه‌های خطی کتاب‌های سلیم است. به نظر می‌رسد، بسیاری از مناقشات حول محور شخصیت سلیم و کتاب‌های منسوب به وی، با بررسی دقیق نسخه‌های خطی و اصالت آنها، و نیز روشن شدن ابهامات و تناقضات مرتبط در آن، روشن گردد؛ البته از سوی دیگر، حتی ممکن است ابهامات و اشکالات جدیدی را پیش روی محققان قرار دهد؛ که برای رد یا اثبات گزارش‌های تاریخی - کلامی روایات سلیم، ناچار شوند ابتدا تکلیف این ابهامات نسخه‌شناسی کتاب‌ها را روشن نمایند. نگارنده در طی چهار مقاله، کلیاتی پیرامون نسخه‌های خطی کتاب‌های سلیم و مدل‌های مختلف آن‌ها را مطرح می‌کنیم؛ که مقاله حاضر، دومین آنها است، و به معرفی نسخه‌های «گروه ب» و شاخصه‌های این نسخ پرداخته است.

کلیدواژه‌ها: تاریخ تشیع، کلام شیعه، منابع متقدم اسلامی، کتابشناسی، حدیث شیعه.

* کارشناسی ارشد علوم قرآن و حدیث، دانشگاه قرآن و حدیث، kazemostadi@gmail.com

مقدمه

کتاب سُلیم بن قیس هلالی، که با عنوان «اسرار آل محمد(ص)» و «کتاب سُلیم» نیز شناخته می‌شود، حاوی روایاتی درباره «فضایل اهل بیت(ع)، شناخت امام و مخصوصاً حوادث پس از رحلت پیامبر(ص) و سقیفه» می‌باشد. اکنون، نسخه‌های خطی متنوعی از کتاب منسوب به سلیم بن قیس در دسترس است، که می‌توان از آنها به «کتاب‌های منسوب به سلیم بن قیس» یاد نمود.

عده‌ای این اثر را تنها کتاب تاریخی - کلامی شیعی باقی مانده از قرن اول هجری قمری می‌دانند. کتاب سلیم به دلایل مختلفی مورد توجه و اهمیت واقع شده است؛ و از ویژگی‌های برجسته آن، نقل حوادثی است که همواره میان شیعه و سنی محلّ اختلاف و کشمکش بوده‌اند. از سوی دیگر، نوشته‌ها و مقالات مختلفی، پیرامون تأیید یا نقد کتاب‌های منسوب به سلیم، نگاشته شده که مسأله کتاب را پیچیده نموده است.

درباره وجود شخصیت سلیم بن قیس نیز، اقوال مختلفی وجود دارد؛ برخی این نام را موهوم یا مستعار می‌دانند (مدرسی، ۱۳۸۳ش: ۱۲۰) برخی این نام را با شخصیت‌های دیگری همانند سلیمان بن قیس یشکری یا قیس بن عباد (یحیی، ۱۳۹۷ش: سراسر متن) تطبیق می‌کنند؛ یعنی چون رد پای مستقلی از وی در آثار رجالی و منابع وجود ندارد، معتقدند که به دلایلی، سلیم بن قیس، نام دیگر این شخصیت‌ها است. برخی نیز، سلیم بن قیس را شخصیتی واقعی و از اصحاب حضرت امیر(ع) قلمداد نموده‌اند (انصاری، ۱۴۱۵ق: مقدمه)؛ در هر صورت وجود شخصیت و وضعیت رجالی سلیم بن قیس، بسیار اختلافی و مناقشه‌آمیز است (به عنوان نمونه نک: ملکی معاف، ۱۳۸۷ش: ۱۴۹-۱۸۲).

در هر صورت، کتاب‌های منسوب به سلیم بن قیس، ظاهراً از قرن چهارم و پنجم در نزد برخی از علماء شیعه بوده است؛ اما روشن نیست که نسخه در دسترس ایشان شامل چه روایات و مطالب و نیز ساختاری بوده است. (حتی اکنون نیز، مدل‌های متعدد نسخه‌های خطی کتاب منسوب به سلیم، شامل ۷ حدیث تا ۴۸ حدیث هستند؛ که البته یک حدیث مشترک در میان تمامی این مدل‌ها وجود ندارد.) در این میان، برخی از علماء متقدم با توجه مشکلات متعدد این اثر، دیگران را متوجه مطالب ناصحیح آن نموده‌اند (به عنوان نمونه مفید،

۱۳۶۳ش: ۱۲۶)؛ و اکنون نیز، با بررسی‌های متعددی که تاکنون پیرامون این اثر انجام شده (نک: استادی، ۱۴۰۰ش: ق، ۱۳۳-۱۸۴)، به نظر می‌رسد که مشوش‌ترین اثر شیعی است که در دسترس است؛ و از جهات و ابعاد مختلفی دچار تغییرات و جعل شده است.

نگارنده در مقاله اول از سلسله مقالات «درباره نسخه‌شناسی»، کلیاتی پیرامون نسخه‌های خطی کتاب‌های سلیم و مدل‌های مختلف آن‌ها را مطرح نمودم (نک: استادی، ۱۴۰۲ش: ل، ۲-۳۲) و به این مطالب رسیدیم که: ۱- با بررسی نسخه‌های خطی کتاب‌های منسوب به سلیم، روشن شد که سه دسته نسخه خطی پیرامون سلیم مطرح است: یک. نسخه‌های موجود. دو. نسخه‌های موجود، ولی نامشخص و غیر در دسترس. سه. نسخه‌های خیالی و توهمی. ۲- چهل و نه نسخه فیزیکی از انواع مدل‌های کتاب‌های منسوب به سلیم شناسایی شده و اطلاعات کتابشناختی از آنها در دسترس است؛ که پانزده نسخه فیزیکی از آنها، شامل دو مدل نسخه خطی کتاب‌های منسوب به سلیم بن قیس هستند. بنابراین، از جهتی ما ۶۴ نسخه خطی از کتاب‌های سلیم در اختیار داریم که این ۶۴ نسخه، در ۴۹ نسخه فیزیکی واقع شده‌اند. ۳- نسخه‌های در دسترس کتاب‌های منسوب به سلیم، از جهات مختلف متفاوت، درهم و مشوش و آشفته هستند. به عنوان نمونه این نسخه‌ها در تعداد احادیث، ترتیب احادیث، حجم متن احادیث، کم و زیادی متن احادیث، و عبارات کتاب‌ها متفاوتند؛ و این تفاوت‌ها شامل تفاوت زیاد، متوسط و جزئی می‌باشند.

طرح مسأله

نسخ خطی کتاب‌های متقدم اسلامی، معمولاً اختلافاتی کم و زیاد با هم دارند؛ ولی غالباً ساختار آنها در این نسخه‌ها دگرگون نیست. اما نسخ‌های خطی کتاب سلیم بسیار متغییر و پیچیده هستند و به راحتی نمی‌توان پیرامون مطالب کتاب قضاوت داشت.

مدل‌های نسخه‌های خطی منسوب به سلیم بن قیس را می‌توان بر اساس پارامترهای مختلفی دسته‌بندی نمود؛ مثلاً: بر اساس متن، بر اساس تعداد احادیث، بر اساس سند و ... در این میان، جناب آقای محمد باقر انصاری محقق تحقیق سه جلدی کتاب سلیم، نسخه‌ها محدودی که در اختیار داشته‌اند را بر اساس «اسناد نسخه‌ها» دسته‌بندی نموده و چهار مدل حقیقی و دو مدل فرضی از آنها استخراج کرده‌اند. اما از آنجایی که نسخه‌های خطی منسوب به

سلیم از نظر اسناد دستکاری شده و برخی نیز دارای چند سند متفاوت هستند؛ دسته‌بندی نسخه‌ها بر اساس سند، درست نیست و ما را به تحلیل‌های اشتباه درباره مدل نسخه‌های خطی منسوب به سلیم رهنمون می‌کند.

بهترین دسته‌بندی مدل‌های نسخه‌های خطی کتاب‌های سلیم، بر اساس ساختار و الگوی چینش و ترتیب احادیث، و البته احادیث آغاز و پایان آنها است؛ که البته لازم است در این روش، توجه به افتادگی‌های برخی نسخه‌ها نیز داشت. اکنون و در این سال، حدود هشت مدل نسخه خطی از کتاب سلیم قابل شناسائی است (که البته هر کدام از نسخه‌های یک گروه مدل نیز، اختلافاتی در میان خود دارند). در این میان، برای اینکه خوانندگان و محققین سردرگم نشوند، و برای شناسایی بهتر مدل‌ها و تطبیق بهتر آن‌ها با مدل‌هایی که محقق سه جلدی کتاب سلیم، جناب انصاری از آن‌ها یاد کرده‌اند؛ مدل‌های هشت گانه جدید را با هماهنگی نام‌گذاری مدل‌های ایشان^۱ بیان می‌کنیم: یکم: گروه ج، شامل دو مدل (۱ و ۲). دوم: گروه ب، شامل سه مدل (۳ و ۴ و ۵). سوم: گروه «X» (مجهول)، شامل فقط یک اطلاع (۶). چهارم: گروه الف، شامل یک مدل (۷). پنجم: گروه درهم، شامل یک مدل (۸)؛ که توضیح این مدل‌ها در مقالات قبلی گذشت.

اکنون با توجه به تنوع مدل‌های نسخه‌های خطی کتاب‌های منسوب به سلیم بن قیس، مناسب است تا نسخه‌های این گروه‌ها و ویژگی‌های آنها در پژوهشی بررسی و ارایه گردند؛ که مقاله پیش‌رو، متکفل بررسی نسخه‌های خطی یکی از این گروه‌ها (گروه ب) خواهد بود.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
رتال جامع علوم انسانی

^۱. دو مدل پنج و شش از نسخه‌های خطی که جناب آقای انصاری بیان نموده‌اند؛ غیر واقعی و فرضی هستند؛ بنابراین برای اینکه مدل پنج تا هشت ما با آنها مخلوط نگردد، به جای استفاده از حروف ابجد رایج، از «کلمات» برای آنها استفاده نموده‌ام: «گروه مجهول»، «گروه درهم».

انواع مدل‌های نسخه‌های خطی
کتاب‌های منسوب به سلیم بن قیس

گروه ج

ج، مدل ۱		ج، مدل ۲	
حدود ۷ حدیثی بی سند		حدود ۳۲ حدیثی بی سند	
-		کاتب الرمانی	
نامشخص		کاتب الرمانی	

گروه ب

ب، مدل ۳		ب، مدل ۴		ب، مدل ۵	
حدود ۲۲ حدیثی سند مرسل یا ارسال طویل		حدود ۴۲ حدیثی سند مرسل یا ارسال طویل		حدود ۴۲ + ۵ حدیثی سند مرسل یا ارسال طویل	
حسن الدینوری	محمد بن صبیح	حسن الدینوری	محمد بن صبیح	حسن الدینوری	محمد بن صبیح
معمربن راشد	عمر بن اذینه	معمربن راشد	عمر بن اذینه	معمربن راشد	عمر بن اذینه

گروه X (مجهول)

مدل ۶

حدود ۵ + X حدیثی
نسخه ناموجود، سند نامشخص

گروه الف

الف، مدل ۷		الف، شبه مدل (بحار الانوار)	
حدود ۴۸ حدیثی سند مرسل یا ارسال طویل		حدود ۴۶ حدیثی سند مرسل یا ارسال طویل	
منسوب به طوسی بی واسطه	منسوب به طوسی با واسطه	منسوب به طوسی بی واسطه	منسوب به طوسی با واسطه
معمربن راشد	عمر بن اذینه	معمربن راشد	عمر بن اذینه

گروه درهم (انصاری)

مدل ۸

۹۹ حدیثی (۲۹ + ۲۲ + ۴۸)
اسناد درهم و متعدد همه نسخه‌های قبلی

سند منسوب به شیخ طوسی	سند محمد بن صبیح	سند حسن الدینوری
عمر بن اذینه		

اکنون به معرفی سه مدل نسخه‌های خطی گروه ب می‌پردازیم، که عبارتند از:

۱- مدل سوم کتاب‌های سلیم (از گروه ب)

در مقدمه این فصل اشاره شد که نسخه‌های خطی گروه ب، شامل سه مدل هستند؛ که همه نسخه‌های هر مدل، تقریباً ساختار مشابهی دارند.

اولین مدل گروه ب که مدل ۳ از هشت مدل کتاب‌های منسوب به سلیم می‌باشد؛ مدل ۲۲ حدیثی است، با سند ابتدایی محمد بن صبیح و اسناد داخلی عصمة و احمد بن منذر؛ که ساختار ترتیب احادیث و نوع احادیث آن خاص خودشان می‌باشند.

این مدل، دارای ۵ نسخه خطی می‌باشد؛ که قدیمی‌ترین آن مربوط به سال ۱۰۵۹ قمری است. همچنین، این مدل حدود ۱۱ حدیث مشترک (متن کمی متفاوت) با گروه ج دارد؛ و همه ۲۲ حدیث موجود در آن، در گروه‌های ب و الف نیز وجود دارند.

این مدل، از حدیث ۱ (مطابق با شماره چاپی) آغاز و تا حدیث ۳۴ ادامه یافته است؛ که ما بین آن، احادیث ۲، ۳، ۵، ۹، ۲۱، ۲۲، ۲۷، ۲۸، ۲۹، ۳۰، ۳۱، ۳۲ وجود ندارند.

۱-۱-۱- مشخصات کلی نسخه‌های این مدل

از مدل نسخه‌های خطی با اسناد محمد بن صبیح که به «بها العجم» ختم می‌شوند، پنج نسخه شناسائی شد؛ یک نسخه (دانشکده الهیات فردوسی ۶۰۴/۱) در دسترس نبود؛ که از شواهد و موارد مشابه، ترتیب احادیث‌اش در جدول مربوطه آمده است. برخی از مشخصات نسخه‌ها عبارتند از:

۱-۱-۱-۱- کد دستیابی به نسخه‌ها:

قدس رضوی با شماره ۳۷۶۳۳؛ دانشگاه فردوسی با شماره ۶۰۴/۱؛ مدرسه امام عصر (ع) شیراز با شماره ۲۵۶/۵؛ دانشگاه تهران با شماره ۲۲۰۰؛ مرکز احیاء میراث با شماره ۱۱۶۶.

۱-۱-۲- کاتب نسخه‌ها:

محمد مؤمن گلپایگانی؛ محمد طاهر شوشتری؛ حبیب الله قآنی؛ محمد حسن موسوی اصفهانی؛ و یک نسخه کاتبش مشخص نیست، یا به رمز نوشته شده است.

۱-۱-۳- تاریخ کتابت نسخه‌ها:

قدس رضوی (۳۷۶۳۳) به تاریخ ۱۰۵۹ق؛ دانشگاه فردوسی (۶۰۴/۱) به تاریخ ۱۰۸۲ق؛ مدرسه امام عصر علیه السلام شیراز (۲۵۶/۵) به تاریخ ۱۱۱۲ق؛ دانشگاه تهران (۲۲۰۰) به تاریخ ۱۲۵۲ق؛ مرکز احیاء میراث (۱۱۶۶) به تاریخ ۱۲۶۹ق.

۱-۱-۴- محل کتابت نسخه‌ها:

نامشخص؛ جز یک نسخه که احتمالاً در شوشتر نسخه‌نویسی شده است.

۱-۱-۵- آغاز نسخه‌ها:

بسم الله الرحمن الرحيم قال حدثني ابوطالب محمد بن صبح بن رجا بدمشق سنة اربع و ثلثين و ثلثمائة قال اخبرني ابوعمرو عصمة بن ابى عصمة البخارى قال حدثنا ابوبكر احمد بن المنذر بن ...

۶- انجام نسخه‌ها:

... فی ایدینا فضل النبوة التي ملکنا بها العرب و استعبدنا بها العجم و السلام. فقط یک نسخه، یعنی نسخه دانشگاه تهران (۲۲۰۰) در ظاهر افتادگی و نقص ندارد؛ اما ۴۲ سط از آخر حدیث ۳۴ که به جمله «فی ایدینا فضل النبوة التي ملکنا بها العرب و استعبدنا بها العجم و السلام» ختم می‌شود، نسبت به نسخه‌های قبلی و مشابه، ناقصی دارد.

۷- سند ابتدایی نسخه‌ها:

حدثني أبو طالب محمد بن صبيح بن رجاء بدمشق سنة اربع و ثلثين و ثلثمائة قال أخبرني أبوعمرو عصمة بن أبي عصمة البخارى قال حدثنا أبو بكر أحمد بن المنذر بن أحمد الصنعاني بصنعاء شيخ صالح مأمون جاز إسحاق بن إبراهيم الدبري قال حدثنا أبو بكر عبد الرزاق بن همام بن نافع الصنعاني الحميري قال: حدثنا أبو عمرو معمر بن راشد البصري قال دعاني أبان بن أبي عياش قبل موته بنحو شهر فقال ...

۸- راویان ابتدای هر حدیث در نسخه‌ها:

در برخی از احادیث، اسنادی ابتدای حدیث آمده است؛ که از نوع ۲ و ۳ جدول بعد می‌باشد؛ به عنوان مثال:

- اخبرنا احمد بن المنذر قال حدثنا عبدالرزاق قال اخبرنا معمر عن ابان عن سلیم بن

قیس قال ...

- حدثنا ابوبکر بن عبد الرزاق بن همام بن نافع الصنعانی الحمیری قال حدثنا ابو عمرو

معمر بن راشد عن ابان بن ابی عیاش عن سلیم بن قیس قال ...

- اخبرنا معمر عن ابان عن سلیم بن قیس ...

- و بهذا الاسناد عن ابان عن سلیم قال ...

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

کل اسناد ابتدای نسخ و ابتدای برخی احادیث داخلی موجود در نسخه‌های خطی کتاب‌های منسوب به سلیم بن قیس

عنوان سند	۴۰۰+ قمری	۳۷۵+ قمری	۳۲۵+ قمری	۳۰۰+ قمری	۲۷۵+ قمری	۲۵۰+ قمری	۲۲۵+ قمری	۲۰۰+ قمری	۱۷۵+ قمری	۱۵۰+ قمری	۱۲۵+ قمری
حسن دیبوری (۱)	ارسال طویل	ارسال طویل	ارسال طویل	حسن بن ابی یعقوب دیبوری (مجهول ۵)	؟	؟	ابراهیم بن عمر الیمانی (حدود ۱۶۵) طبقه اشتباه است	؟	؟	معمر بن راشد (۱۵۳م)	ایان بن ابی عیاش (۱۳۸، ۱۳۹م) عن سلیم بن قیس
حسن دیبوری (۲)	ارسال طویل	ارسال طویل	ارسال طویل	حسن بن ابی یعقوب دیبوری (مجهول ۵)	؟	؟	ابراهیم بن عمر الیمانی (حدود ۱۶۵) طبقه اشتباه است	عبدالرزاق بن همام بن نافع (۲۱۱م)	همام بن نافع الحمیری صنعانی (۶م)	؟	ایان بن ابی عیاش (۱۳۸، ۱۳۹م) عن سلیم بن قیس
حسن دیبوری (۳)	ارسال طویل	ارسال طویل	ارسال طویل	حسن بن ابی یعقوب دیبوری (مجهول ۵)	؟	؟	ابراهیم بن عمر الیمانی (حدود ۱۶۵) طبقه اشتباه است	عبدالرزاق بن همام بن نافع (۲۱۱م)	همام بن نافع الحمیری صنعانی (۶م)	؟	ایان بن ابی عیاش (۱۳۸، ۱۳۹م) عن سلیم بن قیس
حسن دیبوری (۴)	ارسال طویل	ارسال طویل	ارسال طویل	حسن بن ابی یعقوب دیبوری (مجهول ۵)	؟	؟	عبدالله بن عمر الیمانی (حدود ۱۶۵) طبقه اشتباه است	عبدالرزاق بن همام بن نافع (۲۱۱م)	همام بن نافع الحمیری صنعانی (۶م)	؟	ایان بن ابی عیاش (۱۳۸، ۱۳۹م) عن سلیم بن قیس
حسن دیبوری (۵)	ارسال طویل	ارسال طویل	ارسال طویل	حسن بن ابی یعقوب دیبوری (مجهول ۵)	؟	؟	؟	عبدالرزاق بن همام بن نافع (۲۱۱م)	همام بن نافع الحمیری صنعانی (۶م)	؟	ایان بن ابی عیاش (۱۳۸، ۱۳۹م) عن سلیم بن قیس
محمد بن صبیح (۱)	ارسال طویل	ارسال طویل	ابو طالب، محمد بن صبیح بن رجا، (الفقی) مجهول (۳۳۳م)	؟	ابوعمر و عمه ابن ابی عمصه الیکاری (مجهول ۵)	ابوبکر احمد بن المنذر بن احمد الصنعانی (مجهول ۵)	؟	ابوبکر احمد بن همام بن نافع الحمیری صنعانی (۲۱۱م)	؟	معمر بن راشد (۱۵۳م)	ایان بن ابی عیاش (۱۳۸، ۱۳۹م) عن سلیم بن قیس
(۲)	ارسال طویل	ارسال طویل	ارسال طویل	ارسال طویل	ارسال طویل	ابوبکر احمد بن المنذر بن احمد الصنعانی (مجهول ۵)	؟	همام بن نافع الحمیری صنعانی (۲۱۱م)	؟	معمر بن راشد (۱۵۳م)	ایان بن ابی عیاش (۱۳۸، ۱۳۹م) عن سلیم بن قیس
(۳)	ارسال طویل	ارسال طویل	ارسال طویل	ارسال طویل	ارسال طویل	-	-	ابوبکر احمد بن همام بن نافع الحمیری صنعانی (۲۱۱م)	؟	معمر بن راشد (۱۵۳م)	ایان بن ابی عیاش (۱۳۸، ۱۳۹م) عن سلیم بن قیس
منسوب به شیخ طوسی (۴۶۰م) (۱)	ابن ابی حنیف (۴۰۸)	؟	محمد بن الحسن بن احمد بن الولید (۳۳۳م) و محمد بن ابی القاسم ماجلیویه (۵)	؟	؟	محمد بن علی الصیرفی (۵)	؟	حماد بن عیسی (۲۰۹م)	؟	؟	ایان بن ابی العیاش (۵)
منسوب به شیخ طوسی (۴۶۰م) (۲)	ابو عبدالله حسن بن عبدالله الغناری (۴۱۱م)	ابو محمد هارون بن موسی بن احمد التلعکبری (۲۸۵م)	علی بن همام بن سهیل (۳۲۶م)	عبدالله بن جعفر الحمیری (۲۷۰ز)	یعقوب بن یزید (۲۷۸) و محمد بن الحسن بن ابی الخطاب (۱۳۲م) و احمد بن محمد بن عیسی (۲۸۰ز)	؟	؟	محمد بن ابی عمیر (۲۱۱م)	؟	عمر بن زینب (۱۳۲م)	ایان بن ابی عیاش (۱۳۸، ۱۳۹م) عن سلیم بن قیس

۱-۱-۹- داستان آغازین نسخه‌ها و راوی آنها:

هر پنج نسخه، داستان آغازین، که شرح حال انتقال کتاب منسوب به سلیم می‌باشد را دارند؛ البته یک نسخه (امام عصرع شیراز) چند خط از ابتدا ناقصی دارد.

دو راوی داستان آغازین دارد؛ یعنی جدای از معمر بن راشد (متوفی ۱۵۳) در ابتدای داستان، عمر بن اذینه (زنده ۱۳۸) نیز در انتهایش آمده است:

... الا من عصم الله منا اهل البيت قال عمر بن اذینه ثم دفع الی ابان کتب سلیمان ابن قیس الهلالی فلم یلبث ابان بعد ذلک الا شهرین حتی مات فهذه نسخة کتاب سلیم بن قیس العامری ثم الهلالی دفعه الی ابان بن ابی عیاش و قراه ...
به عبارت دیگر، به خاطر دستکاری شدن و جعلی بودن اسناد نسخه، راوی داستان، دوگانه و متناقض است.

۱-۱-۱۰- تعداد احادیث موجود در نسخه‌ها و احادیث اول و آخر آنها: هر چهار نسخه، ۲۲ حدیثی هستند.

حدیث ۱ مطابق نسخه چاپی آقای انصاری؛ که عبارت است از:

سمعت سلمان الفارسی یقول كنت جالسا بين يدي رسول الله صلى الله عليه وآله في مرضه الذي قبض فيه فدخلت فاطمة عليها السلام فلما رأته ما برسول الله صلى الله عليه وآله من الضعف خنقتها العبرة حتى جرت دموعها على خديها فقال رسول الله صلى الله عليه وآله يا بنية ما يبكيك قالت يا رسول الله أخشى على نفسي وولدي الضيعة من بعدك...

حدیث ۳۴ مطابق نسخه چاپی آقای انصاری؛ که عبارت است از:

قال أبان و سمعت سلیم بن قیس یقول و قد سألته هل شهدت صفین فقال نعم قلت هل شهدت ليلة الهيرير قال نعم قلت كم كان الی علیل من السنين قال أربعون سنة قلت فحدثني رحمك الله قال مهما نسيت فلا الشئ؟ هذا الحديث ثم بكى وقال صفوا يوم صفين وصفنا فخرج مالك الأشر رحمة الله عليه على فرس له أدهم مجنب وسلاحه معلق على فرسه وبيده الرمح؟ يقرع به رؤسنا ويقول أقيموا صفوفكم ... وأما طلبك الشام، فإنني لم كن لاعطك اليوم ما منعتك أيتنس وأما استوانا في الخوف والرجا فإنك لست بأمضى على الشك مني على اليقين وليس أهل الشام باحرص على الدنيا من أهل العراق على الآخرة و أما قولك إنا بنو عبد

مناف ليس لبعضنا فضل على بعض ؟ لكن ليس أمية كهاشم و لا حرب كعبد المطلب و لا أباسفيان كأبي طالب و لا الطليق كالمهاجرين و لا المنافق كالمؤمنين و لا المبطل كالمحق في أيدينا فضل النبوة التي ملكنا بها العرب و استعبدنا بها العجم و السلام (والله اعلم بالصواب).

- فقط یک نسخه، یعنی نسخه دانشگاه تهران (۲۲۰۰) در ظاهر افتادگی و نقص ندارد؛ اما ۴۲ سط از آخر حدیث ۳۴ که به جمله «فی ایدینا فضل النبوة التي ملكنا بها العرب و استعبدنا بها العجم و السلام» ختم می‌شود، نسبت به نسخه‌های قبلی و مشابه، ناقصی دارد.

۱-۱-۱- ترتیب احادیث نسخه‌ها:

هر چهار نسخه، ترتیب احادیث‌شان همانند هم است و از این قرار است:

۱، ۴، ۶، ۷، ۸، ۱۰، ۱۱، ۱۲، ۱۳، ۱۴، ۱۵، ۲۳، ۲۴، ۲۵، ۲۶، ۱۹، ۲۰، ۱۶، ۱۷، ۱۸، ۳۳، ۳۴.

۱-۱-۲- تفاوت با نسخه‌های مدل‌های مشابه:

تفاوت دارند؛ کمی در برخی کلمات، و نیز تعداد محدودی در مقدار سطور احادیث.

۱-۲-۱- جدول تطبیقی نسخه‌ها در این مدل

برای توجه بیشتر به تفاوت و ترتیب احادیث؛ دو نوع جدول‌بندی ارائه می‌کنیم؛ یکی جدول تطبیقی بین نسخه‌های این مدل باهم (بدون ارائه تفاوت جزئیات احادیث آنها)؛ و دیگری جدول تطبیقی نسخه‌ها با توجه به چاپ محمد باقر انصاری (به همراه ارائه تفاوت جزئیات احادیث، از نظر ناقصی و ترتیب احادیث).

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

اختلاف تعداد و شماره احادیث مدل ۳ از گروه ب؛ محمد بن صبیح (انجام: بها العجم)

۱۴۱۵ ق چاب محمد باقر انصاری	۱۲۶۹ ق مرکز احیاء میراث ۱۱۶۶	۱۲۵۲ ق دانشگاه تهران ۲۲۰۰	۱۲۵۲ ق دانشگاه تهران ۲۲۰۰	۱۰۸۲ ق دانشگاه فردوسی ۶۰۴/۱	۱۰۵۹ ق قدسی رضوی ۳۷۶۳۳
۱	۱	۱	۱	۱	۱
۲	ندارد	ندارد	ندارد	ندارد	ندارد
۳	ندارد	ندارد	ندارد	ندارد	ندارد
۴	۴	۴	۴	۴	۴
۵	ندارد	ندارد	ندارد	ندارد	ندارد
۶	۶	۶	۶	۶	۶
۷	۷ (۱۵ سطر از آخر ناقص)	۷	۷	۷	۷
۸	۸	۸	۸	۸	۸
۹	ندارد	ندارد	ندارد	ندارد	ندارد
۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰
۱۱	۱۱ (۱ سطر از آخر ناقص)	۱۱	۱۱	۱۱	۱۱
۱۲	۱۲ (نیم سطر از آخر ناقص)	۱۲	۱۲	۱۲	۱۲
۱۳	۱۳ (اشعار ناقص)	۱۳ (اشعار ناقص)	۱۳ (اشعار ناقص)	۱۳ (اشعار ناقص)	۱۳ (اشعار ناقص)
۱۴	۱۴	۱۴	۱۴	۱۴	۱۴
۱۵	۱۵ (۳ ص از آخر ناقص)	۱۵	۱۵	۱۵	۱۵ (۳ سطر آخر متفاوت)
۱۶	-	-	-	-	-
۱۷	-	-	-	-	-
۱۸	-	-	-	-	-
۱۹	-	-	-	-	-
۲۰	-	-	-	-	-
۲۱	ندارد	ندارد	ندارد	ندارد	ندارد
۲۲	ندارد	ندارد	ندارد	ندارد	ندارد
۲۳	۲۳	۲۳	۲۳	۲۳	۲۳
۲۴	۲۴	۲۴	۲۴	۲۴	۲۴
۲۵	۲۵	۲۵	۲۵	۲۵	۲۵
۲۶	۲۶ (۴ ص از آخر ناقص)	۲۶ (۴ ص از آخر ناقص)	۲۶ (۴ ص از آخر ناقص)	۲۶ (۴ ص از آخر ناقص)	۲۶ (۴ ص از آخر ناقص)
-	۱۹ (۲ کلمه از آخر ناقص)	۱۹	۱۹	۱۹	۱۹
-	۲۰ (۳ سطر از آخر ناقص)	۲۰ (۳ سطر از آخر ناقص)	۲۰ (۳ سطر از آخر ناقص)	۲۰ (۳ سطر از آخر ناقص)	۲۰ (۳ سطر از آخر ناقص)
-	۱۶	۱۶	۱۶	۱۶	۱۶
-	۱۷ (۷ سطر از آخر ناقص)	۱۷ (۷ سطر از آخر ناقص)	۱۷ (۷ سطر از آخر ناقص)	۱۷ (۷ سطر از آخر ناقص)	۱۷ (۷ سطر از آخر ناقص)
-	۱۸	۱۸	۱۸	۱۸	۱۸
۳۲۵۲۷	ندارد	ندارد	ندارد	ندارد	ندارد
۳۳	۳۳	۳۳	۳۳	۳۳	۳۳
۳۴	۳۴ (۲۰ سطر از آخر ناقص)	۳۴ (۲۲ سطر از آخر ناقص)	۳۴ (۲۲ سطر از آخر ناقص)	۳۴ (۲۲ سطر از آخر ناقص)	۳۴ (۲۲ سطر از آخر ناقص)
۴۸۵۳۵	ندارد	ندارد	ندارد	ندارد	ندارد
جمع احادیث ۲۹ + ۲۲ + ۴۸	جمع احادیث ۲۲	جمع احادیث ۲۲	جمع احادیث ۲۲	جمع احادیث ۲۲	جمع احادیث ۲۲

۱-۳- ملاحظات خاص در این مدل

۱- قدیمی‌ترین نسخه از این مدل، نسخه آستان قدس رضوی (نسخه شیخ علی حیدر ۳۷۶۳۳) به تاریخ ۱۰۵۹ ق می‌باشد. (که توضیحات مفصل آن در آینده خواهد آمد)

۲- جدای از تفاوت‌های جزئی و کلی احادیث و نیز نظم در ترتیب احادیث، احادیث ۲، ۳، ۵، ۹، ۲۱، ۲۲، ۲۷، ۲۸، ۲۹، ۳۰، ۳۱، ۳۲، ۳۵، ۳۶، ۳۷، ۳۸، ۳۹، ۴۰، ۴۱، ۴۲، ۴۳، ۴۴، ۴۵، ۴۶، ۴۷، ۴۸ و نیز احادیث ۴۹ تا ۷۰ از چاپ محمد باقر انصاری در این نسخه وجود ندارد.

۳- نسخه شیخ حیدر ۱۰۵۹ ق (رضوی ۳۷۶۳۳) از نظر مشابهت برخی کلمات و هم‌خوانی متنی، با نسخه مرکز احیاء (۱۱۶۶) به تاریخ ۱۲۶۹ ق، تطابق دارد؛ و نسخه دانشکده الهیات فردوسی ۶۰۴/۱ به تاریخ ۱۰۸۲ ق، با نسخه دانشگاه تهران (۲۲۰۰) با تاریخ ۱۲۵۲ ق همخوان‌تر است.

هر چند که چون نسخه قدیمی، دستکاری شده است و بخش‌هایی از آن نونویس است؛ معلوم نیست که از منشأ احادیث نونویس، قدیمی هستند یا از نسخه‌های بعد از تاریخ ۹۱۸ ق به این نسخه افزوده شده‌اند.

۱-۴- قدیمی‌ترین نسخه از این مدل

محل نگهداری: مشهد؛ کتابخانه آستان قدس رضوی. کد دستیابی: ۳۷۶۳۳ (نسخه شیخ علی حیدر). کاتب نسخه: محمد مؤمن گلپایگانی^۱ (محمد مؤمن الجربادقانی). تاریخ کتابت: ربیع الاول ۱۰۵۹ ق.^۲ محل کتابت: نامشخص. مطالعات فرسنگی

آغاز نسخه: بسم الله الرحمن الرحيم قال حدثني ابوطالب محمد بن صبيح بن رجا بدمشق سنة اربع و ثلثين و ثلثمائة قال اخبرني ابوعمرو عصمة بن ابي عصمة البخاري قال حدثنا ابوبكر احمد بن المنذر بن ... نسخة كتاب سليم بن قيس العامري ثم الهلالي دفعه إلى

۱. کاتب شناخته نشد؛ ولی نسخ خطی کتاب‌های دیگری از این کاتب یافته شده؛ که از تاریخ سنة ۱۰۷۵ تا ۱۰۸۸ ق می‌باشند؛ همانند: مزار الشهد، المحفوظة في مكتبة آية الله الصفائي الخوانساري، والتي هي بخط «محمد مؤمن الجربادقاني» و قد فرغ منها عام ۱۰۸۰ ق. و نیز: الغيث المنسجم في شرح لامية العجم، سنة ۱۰۸۸ ق.

۲. يوم الجمعة رابع شهر ربیع الاول سنة تسع و خمسين و الف من الهجرة النبوية (ص).

أبان بن أبی عیاش وقرأه علی و ذکر أبان أنه قرأه علی علی بن الحسین فقال: صدق سلیم هذا حدیثنا نعرفه ... انجام نسخه: ... فی ایدینا فضل النبوة التي ملکنا بها العرب و استعبدنا بها العجم و السلام و الله اعلم بالصواب». فرغ من تسویده و تحریره فی یوم الجمعة رابع شهر ربیع الاول سنة تسع و خمسين و الف الهجره النبویه ص علی ید الضعیف المحتاج محمد مؤمن الجریادقانی عفی عنه. (بعد از این جمله، نصف برگ پارگی دارد؛ معلوم نیست که متنی بوده که پاره شده است یا خیر.)

مشخصات ظاهری نسخه: خط: نسخ؛ کاغذ: نخودی آهار مهره، جلد: تیماج قهوه ای، تعداد صفحات سلیم: ۷۸ برگ (۷۴ - ۱۵۰)، ۱۵ سطر، اندازه: ۱۹/۵*۱۳ سم.

ویژگی های نسخه: - نسخه مجموعه است؛ که شامل دو کتاب است. روی جلد نسخه نوشته شده مقتل؛ اما کتاب اول «جوابات المسائل العکبرية للشيخ المفيد»؛ و کتاب دوم، کتاب سلیم است؛ از شماره صفحه ۷۴ تا ۱۵۰. نسخه حاضر شامل تا اواسط حدیث ۳۴ (اخبار لیلة الهریر اشد مراحل حرب صفین) است؛ البته همین حدیث را نیز به نسبت حدیث ۳۴ کتاب چاپی ناقص دارد.

منبع: ملاحظه عکس نسخه، و فهرست نسخ خطی اهدائی رهبری: ۲ اخبار ۲-۵۹۴.

۲- مدل چهارم کتاب‌های سلیم (از گروه ب)

در مقدمه این فصل اشاره شد که نسخه‌های خطی گروه ب، شامل سه مدل هستند؛ که همه نسخه‌های هر مدل، تقریباً ساختار مشابهی دارند.

دومین مدل گروه ب که مدل ۴ از هشت مدل کتاب‌های منسوب به سلیم می‌باشد؛ مدل حدود ۴۲ حدیثی است، با سند ابتدایی محمد بن صبیح و اسناد داخلی حسن بن دینوری؛ که ساختار ترتیب احادیث و نوع احادیث آن خاص خودشان می‌باشند. این مدل، دارای ۱۰ نسخه خطی می‌باشد؛ که قدیمی‌ترین آن مربوط به سال ۹۱۸ قمری است. همچنین، این مدل حدود ۱۹ حدیث مشترک (متن کمی متفاوت) با گروه ج دارد؛ و ۲۲ حدیث موجود در آن، در گروه‌های ب و الف نیز وجود دارند.

این مدل، از حدیث ۱ (مطابق با شماره چاپی) آغاز و تا حدیث ۵۸ ادامه یافته است؛ که ما بین آن، احادیث ۲، ۵، ۴۳، ۴۴، ۴۵، ۴۶، ۴۷ و ۴۹ الی ۵۷ وجود ندارند.

۲-۱- مشخصات کلی نسخه‌های این مدل

از مدل نسخه‌های خطی با اسناد محمد بن صبیح و دینوری؛ که به «یظهر الحق» ختم می‌شوند، ده نسخه شناسائی شد؛ که چهار نسخه (۱۱۰۴ق رضوی؛ ۱۱۶۰ق دانشگاه تهران؛ ۱۲۸۸ق روضاتی؛ ۱۳۴۶ق کتابخانه امیرالمؤمنین نجف؛ قدس رضوی شماره ۲۰۳۵) در دسترس نبودند. همچنین، یک نسخه نیز (۱۱۶۰ق، دانشگاه تهران) از انتها (حدیث ۳۷ به بعد) افتادگی دارد.

۲-۱-۱- کد دستپایی به نسخه‌ها:

مرعشی نجفی ۱/۱۳۲۵۲؛ مرکز احیاء میراث ۳/۲۱۹۹؛ مرعشی نجفی ۱۲۰۴۷؛ قدس رضوی ۲۲۸۶۳؛ دانشگاه تهران ۶/۵۷۵؛ روضاتی (بدون شماره)؛ کاشف الغطاء ۴۳۷۸؛ مجلس شورای اسلامی ۷۶۹۹؛ کتابخانه امیرالمؤمنین (ع) ۲/۱۰۳/۳؛ قدس رضوی ۲۰۳۵.

۲-۱-۲- کاتب نسخه‌ها:

شمس الدین علی بن شمس الدین طریقی؛ شرف بن محمد جهرمی؛ محمد بن زین العابدین الموسوی خوانساری؛ محمد کاظم خوئینی زنجانی؛ شیر محمد الهمدانی؛ محمد تقی.

چندین نسخه نیز، کاتبانشان نامشخص بودند.

۲-۱-۳- تاریخ کتابت نسخه‌ها:

مرعشی نجفی ۱۳۲۵/۱ به تاریخ ۹۱۸ق؛ مرکز احیاء میراث ۲۱۹۹/۳ به تاریخ ۱۰۹۳ق؛ مرعشی نجفی ۱۲۰۴۷ به تاریخ قرن ۱۱؛ قدس رضوی ۲۲۸۶۳ به تاریخ ۱۱۰۴ق؛ دانشگاه تهران ۵۷۵/۶ به تاریخ ۱۱۶۰ق؛ روضاتی به تاریخ ۱۲۸۸ق؛ کاشف الغطاء ۴۳۷۸ به تاریخ احتمالی قرن ۱۳؛ مجلس شورای اسلامی ۷۶۹۹ به تاریخ ۱۳۱۰ق؛ کتابخانه امیرالمؤمنین (ع) ۱۰۳/۳/۲ به تاریخ ۱۳۴۶ق؛ قدس رضوی ۲۰۳۵ به تاریخ قبل از ۱۳۵۶ق.

۲-۱-۴- محل کتابت نسخه‌ها:

زنجان؛ نجف؛ بندر المخوا. بقیه نسخه‌ها هم محل کتابتشان نامشخص می‌باشند.

۲-۱-۵- آغاز نسخه‌ها:

با کمی تفاوت در برخی نسخه‌ها، همه آغازها از این قرار هستند:

بسم الله الرحمن الرحيم قال حدثني ابوطالب محمد بن صبيح بن رجا بدمشق سنة اربع و ثلثين و ثلثمائة قال اخبرني ابوعمرو عصمة بن ابي عصمة البخاري قال حدثنا ابوبكر احمد بن المنذر بن ...

۲-۱-۶- انجام نسخه‌ها:

جدای از برخی نسخه‌ها که در انجام، افتادگی دارند؛ با کمی تفاوت در برخی نسخه‌ها، همه آغازها از این قرار هستند:

... و يخرب جامع الكوفة و ماشيده الباني بالصراط هلك ملك الترك و يمتد الشام و يكثر الملوك و يظهر الحق.

۲-۱-۷- سند ابتدایی نسخه‌ها:

الف - سند دینوری:

حدثنا الحسن بن ابي يعقوب الدينوري قال حدثنا ابراهيم بن عمر اليماني قال حدثني عمي عبدالرزاق بن همام الصنعاني عن ابيه عن ابان بن ابي عياش قال: لما قدم الحجاج سأل ...

[و در انتهای داستان سند آمده است:] ثم دفع الي ابان بن ابي

عیاش الکتب الی کتبها عن سلیم بن قیس فلم یلیث ابان بعد ذلك شهراً حتى مات فهذه نسخة كتاب سلیم بن قیس العامری ثم الهلالی دفعه الی ابان بن ابی عیاش و قراء علی علی بن الحسین علیها السلم فقال سلیم رحمت الله علیه هذا حدثنا نعرفة»

ب - سند محمد بن صبیح:

حدثنی أبو طالب محمد بن صبیح بن رجاء بدمشق سنة اربع و ثلثین و ثلثمائة قال أخبرنی أبو عمرو و عصمة بن أبی عصمة البخاری قال حدثنا أبو بكر أحمد بن المنذر بن أحمد الصنعانی بصنعاء شیخ صالح مأمون جاز إسحاق بن إبراهيم الدبری قال حدثنا أبو بكر عبد الرزاق بن همام بن نافع الصنعانی الحمیری قال: حدثنا أبو عمرو معمر بن راشد البصری قال دعانی أبان بن أبی عیاش قبل موته بنحو شهر فقال ...

۲-۱-۸- راویان ابتدای هر حدیث در نسخه‌ها:

در ابتدای برخی از احادیث، سند معجزا، از دینوری آمده است؛ همانند:

- حدثنا الحسن بن ابی یعقوب الدینوری قال حدثنا ابراهیم بن عمر الیمانی قال حدثنی عمی عبدالرزاق بن همام الصنعانی عن ابیه عن ابان بن ابی عیاش قال ...

- حدثنا الحسن بن ابی یعقوب الدینوری قال حدثنا ابراهیم بن عمر الیمانی قال حدثنی عبدالرزاق بن همام الصنعانی و قد سمعه ایضاً من معمر بن راشد عن ابان بن ابی عیاش قال ...

- حدثنا الحسن بن ابی یعقوب الدینوری قال حدثنی عبدالرزاق بن همام الصنعانی عن ابیه عن ابان بن ابی عیاش قال ...

- و عنه عن ابان عن سلیم قال ...

(یه جدول کل اسناد سلیم، که پیش تر درج شد، مراجعه فرمایید).

۲-۱-۹- داستان آغازین نسخه‌ها و راوی آنها:

همه نسخه‌ها، داستان آغازین، که شرح حال انتقال کتاب منسوب به سلیم می باشد را،

دارند.

برخی نسخه‌ها، مثلاً قدیمی‌ترین نسخه کتاب منسوب به سلیم، فقط یک راوی داستان دارد؛ که معمر بن راشد است. اما نسخه‌های بعدی و متأخر، دو راوی داستان آغازین دارد؛ یعنی جدای از معمر بن راشد (متوفی ۱۵۳) در ابتدای داستان، عمر بن اذینه (زنده ۱۳۸) نیز در انتهایش آمده است:

... الا من عصم الله منا اهل البيت قال عمر بن اذینه ثم دفع الی ابان کتب سلیمان ابن قیس الهلالی فلم یلبث ابان بعد ذلك الا شهرین حتی مات فهذه نسخة کتاب سلیم بن قیس العامری ثم الهلالی دفعه الی ابان بن ابی عیاش و قرأه ...

به عبارت دیگر، به خاطر دستکاری شدن و جعلی بودن اسناد نسخه، راوی داستان، دوگانه و متناقض است.

۲-۱-۱۰- تعداد احادیث موجود در نسخه‌ها و حدیث اول و آخر آنها:

مختلف هستند؛ نسخه قدیمی (۹۱۸ق) ۴۰ حدیثی است؛ و نسخه‌های پس از آن، ۴۲ حدیثی می‌باشند؛ که البته ۴۲ حدیثی‌ها در یک دو حدیث، با هم مختلف هستند.

حدیث ۱ مطابق نسخه چاپی آقای انصاری؛ که عبارت است از:

سمعت سلمان الفارسی یقول کنت جالسا بین یدی رسول الله صلی الله علیه وآله فی مرضه الذی قبض فیہ فدخلت فاطمة علیها السلام فلما رأته ما برسول الله صلی الله علیه وآله من الضعف خنقتها العبرة حتی جرت دموعها علی خدیها فقال رسول الله صلی الله علیه وآله یا بنیة ما یبکیک قالت یا رسول الله أخشى علی نفسی وولدی الضیعة من بعدک...

به جز یکی - دو نسخه که از انتها افتادگی دارند؛ بقیه نسخه‌ها مطابق شماه حدیث ۴۱ چاپی انصاری هستند؛ که عبارت است از:

أبان عن سلیم قال سمعت علیا؟ یقول عهد الی رسول الله؟ یوم توفی وقد أسندته الی صدری وإن رأسه عند أذنی و اصغت احدی المرائین تسمع الکلام فقال رسول الله صلعم اللهم سد مسامعهما

... یا علی قوله إن الذین کفروا من أهل الکتاب والمشرکین فی نار جهنم خالدین فیها أولئک هم شر البریة فهم الیهود وبنو أمیة وشیعتهم یبعثون یوم القیامة أشقیاء جیاعاً عطاشاً

سوداً وجوههم صن هذا الكتاب يا جابر فالملك لبني العباس حتى يحتم بعبدالله ذوالعين
 الآخرة و يظهر نار بالحجان ويخرب جامع الكوفة وما شيده الباني بالصراف فإذا هلك ملك
 الترك ويمتد؟ الشام ويكثر الملوك و يظهر الحق

۱-۱-۲- ترتیب احادیث نسخه‌ها:

با کمی اختلاف (جدول بعد را نگاه کنید) ترتیب احادیث نسخه‌ها، با توجه به چاپ
 انصاری به ترتیب زیر است:

۱، ۴، ۶ (۴ سطر از آخر ناقص)، ۵۸ (۹ سطر از ابتدا ناقص)، ۴۲ (۸ سطر از آخر
 ناقص)، ۷، ۹، ۸، ۱۰ (۶ سطر از آخر ناقص)، ۱۱، ۱۲، ۱۳ (ابیات ابن‌غلاب را ندارد)، ۱۴،
 ۱۵، ۱۶ (۲ سطر از آخر ناقص)، ۱۷، ۱۸، ۱۹، ۲۰ (۳ سطر از آخر ناقص)، ۲۱ (۸ سطر از
 آخر ناقص)، ۲۲، ۲۳، ۲۴، ۲۵ (۳ سطر از آخر ناقص)، ۲۶، ۲۷، ۲۸، ۲۹، ۳۰، ۳۱، ۳۲،
 ۳۳، ۳۴، ۳۵، ۳ (ابتدای حدیث متفاوت)، ۴۸ (۵ سطر از ابتدا ناقص)، ۳۷؛ ۳۸ (۱۴ سطر از
 آخر ناقص)؛ ۳۹، ۴۰، ۳۶، ۴۸ (فقط ۳ سطر اول؛ ۱ سطر آخر نیز شبیه نیست)، ۴۱.

۱-۲- تفاوت با نسخه‌های مدل‌های مشابه:

دارند؛ کمی در برخی کلمات، و نیز تعداد محدودی در مقدار سطور احادیث. همچنین
 یک - یا دو حدیث متفاوت.

۲-۲- جدول تطبیقی نسخه‌ها در این مدل

برای توجه بیشتر به تفاوت و ترتیب احادیث؛ دو نوع جدول‌بندی ارائه می‌کنیم؛ یکی
 جدول تطبیقی بین نسخه‌های این مدل باهم (بدون ارائه تفاوت جزئیات احادیث آنها)؛ و
 دیگری جدول تطبیقی نسخه‌ها با توجه به چاپ محمد باقر انصاری (به همراه ارائه تفاوت
 جزئیات احادیث، از نظر ناقصی و ترتیب احادیث).

اختلاف تعداد و شماره احادیث مدل ۴ از گروه ب ، محمد بن صباح + دینوری (انجام: بظهور الحق)						
۱۴۱۵ق	۱۳۱۰ق	قرن ۱۳	۱۱۶۰ق	قرن ۱۱	۱۰۹۳ق	۹۱۸ق
چاپ انصاری	مجلس ۷۶۹۹	کاشف الغطاء ۲۳۷۸	دانشگاه تهران ۵۷۵/۶	مرعشی ۱۲۰۴۷	مرکز احیاء ۲۱۹۹/۳	مرعشی ۱۳۲۵/۱
۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱
۲	ندارد	ندارد	ندارد	ندارد	ندارد	ندارد
۳	-	-	-	-	-	-
۴	۴	۴	۴	۴	۴	۴
۵	ندارد	ندارد	ندارد	ندارد	ندارد	ندارد
۶	۶ (سطر آخر ناقص)	۶	۶ (سطر آخر ناقص)	۶	۶	۶ (سطر آخر ناقص)
-	۵۸ (سطر از ابتدا ناقص)	۵۸ (سطر از ابتدا ناقص)	-	۵۸ (سطر از ابتدا ناقص)	۵۸ (سطر از ابتدا ناقص)	۵۸ (سطر از ابتدا و ۴ آخر ناقص)
-	۴۲ (سطر آخر ناقص)	۴۲ (سطر آخر ناقص)	۴۲ (سطر آخر ناقص)	۴۲ (سطر آخر ناقص)	۴۲ (سطر آخر ناقص)	۴۲ (سطر آخر ناقص)
-	۱۰ (سطر آخر ناقص)	-	-	-	-	۱۰ (سطر آخر ناقص)
۷	۷	۷ (سطر آخر ناقص)	۷	۷	۷	۷
-	۹ (سطر آخر ناقص)	۹ (سطر آخر ناقص)	۹	۹	۹	۹
۸	۸ (۳ ص از ابتدا ناقص)	۸	۸	۸	۸	۸ (سطر از ابتدا ناقص)
۹	-	-	-	-	-	-
۱۰	-	۱۰ (سطر آخر ناقص)	۱۰ (سطر آخر ناقص)	۱۰ (سطر آخر ناقص)	۱۰ (سطر آخر ناقص)	-
۱۱	۱۱ (سطر آخر ناقص)	۱۱ (۱۰ ص از آخر ناقص)	۱۱	۱۱ (سطر آخر ناقص)	۱۱ (سطر آخر ناقص)	۱۱ (سطر آخر ناقص)
۱۲	۱۲	-	۱۲	۱۲	۱۲	۱۲
۱۳	۱۳ (آیاتین غلابر ندارد)	ندارد	۱۳ (آیاتین غلابر ندارد)	۱۳ (آیاتین غلابر ندارد)	۱۳ (آیاتین غلابر ندارد)	۱۳ (آیاتین غلابر ندارد)
۱۴	۱۴	۱۴ (اول و آخر ناقص)	۱۴	۱۴	۱۴	۱۴
۱۵	۱۵ (سطر آخر ناقص)	ندارد	۱۵	۱۵	۱۵	۱۵ (سطر آخر ناقص)
۱۶	۱۶ (سطر آخر ناقص)	ندارد	۱۶ (سطر آخر ناقص)	۱۶ (سطر آخر ناقص)	۱۶ (سطر آخر ناقص)	۱۶ (سطر آخر ناقص)
۱۷	۱۷ (سطر آخر ناقص)	۱۷ (فقط ۵ سطر آخر آمده)	۱۷	۱۷	۱۷	۱۷
-	-	۱۴ تکراری	-	-	-	-
۱۸	۱۸	۱۸	۱۸	۱۸	۱۸	۱۸ (ابتدای حدیث متفاوت)
۱۹	۱۹	۱۹	۱۹	۱۹	۱۹	۱۹
۲۰	۲۰ (سطر آخر ناقص)	۲۰ (سطر آخر ناقص)	۲۰ (سطر آخر ناقص)	۲۰ (سطر آخر ناقص)	۲۰ (سطر آخر ناقص)	۲۰ (سطر آخر ناقص)
۲۱	۲۱ (سطر آخر ناقص)	۲۱ (سطر آخر ناقص)	۲۱ (سطر آخر ناقص)	۲۱ (سطر آخر ناقص)	۲۱ (سطر آخر ناقص)	۲۱ (سطر آخر ناقص)
-	۲۴	۲۴	۲۴	۲۴	۲۴	۲۴
۲۲	۲۲	۲۲	۲۲	۲۲	۲۲	۲۲
۲۳	۲۳	۲۳	۲۳	۲۳	۲۳	۲۳
۲۴	-	-	-	-	-	-
۲۵	۲۵ (سطر آخر ناقص)	۲۵ (سطر آخر ناقص)	۲۵ (سطر آخر ناقص)	۲۵ (سطر آخر ناقص)	۲۵ (سطر آخر ناقص)	۲۵ (سطر آخر ناقص)
۲۶	۲۶	۲۶	۲۶	۲۶	۲۶	۲۶
۲۷	۲۷	۲۷	-	۲۷	۲۷	۲۷
۲۸	۲۸	۲۸	-	۲۸	۲۸	۲۸
۲۹	۲۹	۴۸ (۳ سطر آخر ناقص)	-	۲۹	۲۹	۲۹
۳۰	۳۰	افتادگی دارد	۳۰	۳۰	۳۰	۳۰
۳۱	۳۱	افتادگی دارد	۳۱	۳۱	۳۱	۳۱
۳۲	۳۲	افتادگی دارد	۳۲	۳۲	۳۲	۳۲
۳۳	۳۳	۳۳ (سطر از ابتدا ناقص)	۳۳	۳۳	۳۳	۳۳
۳۴	۳۴	۳۴	۳۴	۳۴	۳۴	۳۴
۳۵	۳۵	۳۵	۳۵	۳۵	۳۵	۳۵
-	۳ (ابتدای حدیث متفاوت)	۳ (ابتدای حدیث متفاوت)	۳ (ابتدای حدیث متفاوت)	۳ (ابتدای حدیث متفاوت)	۳ (ابتدای حدیث متفاوت)	۳ (ابتدای حدیث متفاوت)
-	۴۸ (سطر از ابتدا ناقص)	۴۸ (سطر از ابتدا ناقص)	۴۸ (سطر از ابتدا ناقص)	۴۸ (سطر از ابتدا ناقص)	۴۸ (سطر از ابتدا ناقص)	۴۸ (سطر از ابتدا ناقص)
۳۶	-	-	-	-	-	-
۳۷	۳۷ (سطر آخر ناقص)	۳۷ (۳ ص از آخر ناقص)	۳۷ (سطر آخر ناقص)	۳۷	۳۷	۳۷ (سطر آخر ناقص)
۳۸	۳۸ (سطر آخر ناقص)	-	افتادگی دارد	۳۸ (سطر آخر ناقص)	۳۸ (سطر آخر ناقص)	۳۸ (سطر آخر ناقص)
۳۹	۳۹ (سطر آخر ناقص)	-	افتادگی دارد	۳۹	۳۹	۳۹
۴۰	۴۰	۴۰ (سطر از ابتدا ناقص)	افتادگی دارد	۴۰	۴۰	۴۰
-	۳۶	۳۶ (سطر آخر ناقص)	افتادگی دارد	۳۶	۳۶	۳۶
-	۴۸ (فقط ۳ سطر)	۴۸ + ۳۶ + ۳۷ ...	افتادگی دارد	۴۸ (فقط ۳ سطر)	۴۸ (فقط ۳ سطر)	۴۸ (فقط ۳ سطر)
-	۴۰ (فقط سطر آخر دارد)	۴۰ (فقط سطر آخر دارد)	-	۴۰ (فقط سطر آخر دارد)	۴۰ (فقط سطر آخر دارد)	۴۰ (فقط سطر آخر دارد)
۴۱	۴۱	۴۱ (سطر اضافه دارد)	افتادگی دارد	۴۱	۴۱ (سطر اضافه دارد)	۴۱ (سطر اضافه دارد)
۴۷۵۴۲	ندارد	اضافات مضطرب دارد	ندارد	ندارد	ندارد	ندارد
جمع احادیث	جمع احادیث	جمع احادیث	جمع احادیث	جمع احادیث	جمع احادیث	جمع احادیث
۲۹ + ۲۲ + ۴۸	۲ + ۴۰	درهم و برهم	۲ + ۴۰	۲ + ۴۰	۲ + ۴۰	۴۱

۲-۳- ملاحظات خاص در این مدل

۱- قدیمی‌ترین نسخه از این مدل، نسخه مرعشی (۱۳۵۲۵/۱) به تاریخ ۹۱۸ ق می‌باشد. (که توضیحات مفصل آن در آینده خواهد آمد) این نسخه ۲۶ حدیثی است^۱ (طبق اسناد شروع هر حدیث)؛ البته طبق مطابقت با متن نسخه چاپی موجود (انصاری) این نسخه ۴۰ حدیث دارد.

بعلاوه روایت و داستان آغازین، که در مرحله نونویسی نسخه، شماره یک خورده است؛ بنابراین از جهت شماره‌گذاری خود نسخه، این نسخه ۲۷ روایت (با احتساب روایت آغازین) دارد. (ترتیب احادیث نسخه نیز، با توجه به چاپ انصاری به ترتیب جدول بالا است.) جدای از تفاوت‌های جزئی و کلی احادیث و نیز نظم در ترتیب احادیث، احادیث ۲، ۵، ۳۸، ۴۳، ۴۴، ۴۵، ۴۶، ۴۷ و نیز احادیث ۴۹ تا ۷۰ از چاپ انصاری در این نسخه وجود ندارد.

۲- نسخه مرکز احیاء میراث (۲۱۹۹/۳) به تاریخ ۱۰۹۳ ق، و نیز نسخه مرعشی نجفی (۱۲۰۴۷) به تاریخ قرن ۱۱، و نیز نسخه مجلس شورای اسلامی (۷۶۹۹) به تاریخ ۱۳۱۰ ق با تفاوت‌هایی، شبیه نسخه قدیمی مرعشی (۱۳۵۲۵/۱) به تاریخ ۹۱۸ ق می‌باشند؛ به غیر از آنکه حدیث ۳۸ و ۵۸ (طبق چاپ انصاری) را ندارد. به این معنی که ۴۰ حدیث قبلی بعلاوه ۲ حدیث جدید (۳۸ و ۵۸) دارد؛ که مجموعاً این نسخه‌ها ۴۲ حدیث دارند.

هر چند که چون نسخه قدیمی، دستکاری شده است و بخش‌هایی از آن نونویس است؛ معلوم نیست که از منشأ احادیث نونویس، قدیمی هستند یا از نسخه‌های بعد از تاریخ ۹۱۸ ق به این نسخه افزوده شده‌اند.

۴- قابل توجه است که احادیث ۴۳، ۴۴، ۴۵، ۴۶، ۴۷ در هیچ نسخه خطی موجود از مدل‌های چندگانه کتاب‌های منسوب به سلیم وجود ندارد. به این معنی که اولین بار، این ۵ حدیث، از قرن ۱۱ قمری و در دوره مجلسی به کتاب‌های سلیم راه یافته است.

^۱ . شماره‌گذاری احادیث داخل متن، نونویس است؛ و ۲۵ + ۱ روایت آغازین، یعنی جمعاً ۲۶ شماره گذاشته شده است. قابل توجه است که شماره ۱۲ دو بار شماره‌گذاری شده است؛ یعنی دو حدیث متفاوت شماره ۱۲ خورده است؛ بنابراین، تعداد شماره احادیث که ۲۶ تمام شده، در واقع، باید ۲۷ باشد.

۲-۴- قدیمی ترین نسخه از این مدل

محل نگهداری: قم؛ کتابخانه آیت الله مرعشی. کد دستیابی: ۱۳۲۵۲/۱. کاتب نسخه: ؟ + شمس الدین؟^۱ علی بن شمس الدین طریفی. تاریخ کتابت نسخه: دوشنبه ۲ رجب ۹۱۸ ق. محل کتابت: نامشخص.

آغاز نسخه (نونویسی شده متأخر): بسم الله الرحمن الرحيم قال الميرزا محمد رحمة الله عليه و في اوله ای فی اول کتاب سلیم علی ما فی نسختی هکذا ... احدثنی ابوطالب محمد بن صبیح بن رجا بدمشق سنته اربع و ثلاثین و ... و شیعتہ الی ان قال قال عمر بن اذینة ثم دفع الی ابان کتاب سلیم بن قیس الہلالی ... فقال سلیم هذا احدثنا نعرفة الی آخره. (همچنین ابتدای همین نوشته، در ابتدای نسخه نیز به صورت حاشیه، اضافه شده است.) آغاز نسخه دو رنگ کتاب سلیم (نونویسی شده؛ مقدم، حداقل ۱۳۱۰ ق): حدثنا الحسن بن أبي يعقوب الدينوري، قال حدثنا ابراهيم عمر اليماني، قال: حدثني عمي عبدالرزاق بن همان الصنعاني ... آغاز نسخه تک رنگ مشکی (اصلی): افتادگی زیاد دارد؛ شروع برگ‌های قدیمی یا چند صفحه است، و دوباره کلی افتادگی دارد. شروع قسمت مفصل: (اواسط حدیث ۲۵ چاپی) لأبی سفیان - حين قال لك: (غلبت یا بن أبي طالب علی سلطان ابن عمك، ومن غلبك عليه أذل أحياء قریش تیم وعدی) ودعاك إلى أن ينصرک - فقلت: (لو وجدت أعوانا أربعين رجلا من المهاجرين والأنصار من أهل السابقة لناهضت هذا الرجل)، فلما لم تجد غير أربعة رهط بايعت مكرها... انجام نسخه (تک رنگ اصلی): و یخرب جامع الکوفه و ماشیده البانی بالصراط هلك ملك الترك و یمتد الشام و یکثر الملوک و یظهر الحق و الحمد لله اولاً و آخراً و صلی الله علی خیر خلقه محمد النبی و آله (اتمام متن) فرغ من ... پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

مشخصات ظاهری نسخه: خط: نسخ. کاغذ: شرقی، تعداد صفحات: ۱۰۴ برگ، ۱۱ سطر، اندازه: ۱۳*۲۰ سم.

ویژگی های نسخه: - مقدمه ای در دو برگ قبل از برگ نخست همراه اندکی افزودگی آمده؛ که نونویس است. این نسخه دارای ترجمه فارسی به صورت زیرنویس است.

منبع: ملاحظه حضوری؛ و فهرست کتابخانه مرعشی، ص ۳۳ - ۴۶۹.

^۱. یا شمس العلی و

۳- مدل پنجم کتاب‌های سلیم (از گروه ب)

در مقدمه این فصل اشاره شد که نسخه‌های خطی گروه ب، شامل سه مدل هستند؛ که همه نسخه‌های هر مدل، تقریباً ساختار مشابهی دارند.

سومین مدل گروه ب که مدل ۵ از هشت مدل کتاب‌های منسوب به سلیم می‌باشد؛ مدل حدود ۴۲ حدیثی است، با سند ابتدایی محمد بن صبیح و اسناد داخلی حسن دینوری؛ که ساختار ترتیب احادیث و نوع احادیث آن خاص خودشان می‌باشند. این مدل، دارای ۹ نسخه خطی می‌باشد؛ که قدیمی‌ترین آن مربوط به سال ۱۲۸۲ قمری است. همچنین، این مدل حدود ۱۹ حدیث مشترک (متن کمی متفاوت) با گروه ج دارد؛ و ۲۲ حدیث موجود در آن، در گروه‌های ب و الف نیز وجود دارند. این مدل، از حدیث ۱ (مطابق با شماره چاپی) آغاز و تا حدیث ۵۸ ادامه یافته است؛ که ما بین آن، احادیث ۲، ۵ و ۴۹ الی ۵۷ وجود ندارند. نسخه‌های این مدل، غالباً احادیث ۴۳، ۴۴، ۴۵، ۴۶، ۴۷ اضافه بر مدل ۴ دارند.

۱.۳- مشخصات کلی نسخه‌های این مدل

۱- از مدل نسخه‌های خطی با اسناد محمد بن صبیح که به «یظهر الحق» در بخش اصلی کتاب و نیز به «کان کافراً» در بخش ضمیمه کتاب، ختم می‌شوند؛ از این مدل نسخه‌ها، ۱۰ نسخه شناسائی شد.

۱-۱-۳- کد دستیابی به نسخه‌ها:

دانشگاه تهران با شماره ۶۸۰۸؛ دانشگاه تهران با شماره ۶۶۹؛ مجلس شورای اسلامی با شماره ۶۵۲/۲؛ حقوق دانشگاه تهران با شماره ۱۷۸/۲؛ کتابخانه آیت الله حکیم با شماره ۴۴۴؛ مدرسه آیت الله خویی با شماره ۸۷/۱؛ آستان قدس رضوی با شماره ۸۱۳۰؛ کاشف الغطاء با شماره ۱۶۹۵؛ العتبة العباسیة با شماره ۳۶۰/۱؛ آیت الله بروجردی با شماره ۲۲۴/۷.

۲-۱-۳- کاتب نسخه‌ها:

علی محمد آزادانی؛ حسن کربلایی حائری؛ محمد حسین ارموی؛ هادی طباطبائی؛ عبدالله تفرشی؛ احمد خادمی بروجردی.

سه کاتب سه نسخه نیز، نامشخص هستند.

۳-۱-۳- تاریخ کتابت نسخه‌ها:

دانشگاه تهران (۶۸۰۸) به تاریخ ۱۲۸۲ق؛ دانشگاه تهران (۶۶۹) به تاریخ قرن ۱۳؛
مجلس شورای اسلامی (۶۵۲/۲) به تاریخ ۱۳۰۶ق؛ حقوق دانشگاه تهران (۱۷۸/۲) به تاریخ
۱۳۲۰ق؛ کتابخانه آیت الله حکیم با شماره (۴۴۴) به تاریخ ۱۳۳۵؛ مدرسه آیت الله
خویی (۸۷/۱) به تاریخ ۱۳۳۷ق؛ آستان قدس رضوی (۸۱۳۰) به تاریخ ۱۳۴۶ق؛ کاشف
الغطاء (۱۶۹۵) به تاریخ ۱۳۵۴ق؛ العتبة العباسية (۳۶۰/۱) به تاریخ ۱۳۵۸ق؛ آیت الله
بروجردی (۲۲۴/۷) به تاریخ ۱۳۶۰ق.

۳-۱-۴- محل کتابت نسخه‌ها:

شش محل کتابت، نامشخص هستند؛ و یکی کربلا، و دو تا نیز در نجف کتابت
شده‌اند.

۳-۱-۵- آغاز نسخه‌ها:

تمامی نسخه‌های این مدل، جز یک نسخه، با این عبارات آغاز شده‌اند:

بسم الله الرحمن الرحيم قال حدثني ابوطالب محمد بن صبيح بن
رجا بدمشق سنة اربع و ثلثين و ثلثمائة قال اخبرني ابوعمرو عصمة
بن ابي عصمة البخاري قال حدثنا ابوبكر احمد بن المنذر بن ...
فقط نسخه قدس رضوی (۸۱۳۰) به تاریخ ۱۳۴۶ قمری، قبل از آغاز سند بالا، سند
ابتدای مدل گروه الف را نیز ذکر نموده است؛ که عبارت است از:

بسم الله الرحمن الرحيم. رایت بخط بعض الافاضل ما هذا لفظه
السند المذكور في اول كتاب سليم في نسخة صاحب الوسائل هذا
اخبرني الرئيس العفيف ابوالتقي هبة الله ابن ...

همچنین، چون این مدل نسخه‌ها، در واقع از نوع مدل ۴ گروه ب، محمد بن صبیح
(حدود ۴۲ حدیثی) هستند؛ که اضافاتی به عنوان ضمیمه یافته‌اند؛ بنابراین، یک آغاز ضمیمه
نیز دارند، که عبارت آن تقریباً به این شکل در نسخه‌ها آمده است:

نسخه هذه صورت نسخة كانت بايدينا من كتاب سليم و وجد بعض

الاخلا نسخة في محروسته اصفهان ذكر انها نسخة المرحوم
المجلسي المتقدم و ...

۳-۱-۶- انجام نسخه‌ها:

همان طور که قبلاً اشاره شد، این نسخه‌ها در واقع از نوع مدل ۴ گروه ب، محمد بن
صبیح (حدود ۴۲ حدیثی) هستند؛ که اضافاتی به عنوان ضمیمه یافته‌اند؛ بنابراین، به نوعی دو
انجام دارند؛ یکی انجام متن اصلی که عبارت است از:

... و یخرب جامع الكوفة و ماشیده البانی بالصرائط و /ذ/ هلك ملك

السرك و تمید لسان الشام و یكثر الملوك و یظهر الحق ...

و دیگری، انجام ضمیمه متن اصلی، که عبارت است از:

و عنه عن سلیم بن قیس قال سمعت سلمان الفارسی یقول ان علیا

باب فتحه الله من دخله كان مؤمنا و من خرج منه كان كافرا

(ح ۴۷ چ).

۳-۱-۷- سند ابتدایی نسخه‌ها:

در نسخه‌ها این سند ابتدایی درج شده است:

حدثنی أبو طالب محمد بن صبیح بن رجاء بدمشق سنة اربع و ثلاثین و ثلثمائه قال

أخبرنی أبو عمرو عصمة بن أبي عصمة البخاری قال حدثنا أبو بكر أحمد بن المنذر بن أحمد

الصنعانی بصنعاء شیخ صالح مأمون جاز إسحاق بن إبراهيم الدبری قال حدثنا أبو بكر عبد

الرزاق بن همام بن نافع الصنعانی الحمیری قال: حدثنا أبو عمرو معمر بن راشد البصری قال

دعانی أبان بن أبي عیاش قبل موته بنحو شهر فقل ...

فقط در نسخه قدس رضوی (۸۱۳۰) به تاریخ ۱۳۴۶ قمری، قبل از آغاز سند بالا، سند

ابتدای مدل گروه الف را نیز ذکر نموده است؛ که عبارت است از:

أخبرنی الرئيس العفیف أبوالتقی هبة الله بن نما بن علی بن حمدون رضی الله عنه قراه علیه

بدان بحلة الجامعین فی جمادی الأولى سنة خمس وستین وخمسماية قال حدثنی الشيخ

الأمین العالم أبو عبد الله الحسین بن احمد بن طحال المقدادی المجاور قراه علیه بمشهد

مولانا أمير المؤمنين صلوات الله علیه سنة عشرين وخمسماية قال حدثنا الشيخ المفید أبو

علی الحسین بن محمد الطوسی رضی الله عنه فی رجب سنة نستعین وأربعماية وأخبرنی الشیخ الفقیه أبو عبدالله الحسن بن هبة الله بن رطبة عن الشیخ المفید أبی علی عن والده فیما سمعته یقرا علیه بمشهد مولانا السبط الشهید أبی عبدالله الحسین بن علی صلوات الله علیه فی المحرم سنة ستین وخمسماية.

وأخبرنی الشیخ المقری أبو عبدالله محمد بن الكال عن الشریف الجلیل نظام الشرف أبی الحسن القرینی عن ابن شهریار الخازن عن الشیخ أبی جعفر الطوسی وأخبرنی الشیخ الفقیه أبو عبدالله محمد بن علی بن شهر آشوب قراءة علیه بحلّة الجامعین فی شهور سنة سبع وستین وخمسماية عن جدّه شهر آشوب عن الشیخ السعید أبی جعفر محمد بن الحسن الطوسی رضی الله عنه قال

حدّثنا بن أبی جید عن محمد بن الحسن بن أحمد بن الولید ومحمد بن أبی القاسم الملقب بماجیلویه عن محمد بن علی السیرفی عن حماد بن عیسی عن ابان بن أبی عیاش عن سلیم بن قیس الهلالی

قال الشیخ أبو جعفر وأخبرنا أبو عبدالله الحسین بن عبید الله الغضایری قال أخبرنا أبو محمد هرون بن موسی بن أحمد التلعکبری رحمه الله قال أخبرنا علی بن همام ابن سهیل قال أخبرنا عبدالله بن جعفر الحمیری عن یعقوب بن یزید ومحمد بن الحسین ابن أبی الخطاب و أحمد بن محمد بن عیسی عن محمد بن أبی عمیر عن عمر بن آذینه عن آبان ابن أبی عیاش عن سلیم بن قیس الهلالی.

قال عمر بن آذینه دعانی ابن أبی عیاش فقال ...

این دو سند، متفاوت از تمامی نسخه‌های خطی پیش از این است. یکی سند طریق

طوسی در کتاب الفهرست است؛ و دیگری سندی که در جای دیگری نیافتیم.

البته در نسخه بحار الانوار، اسناد ابتدایی کتاب سلیم اینگونه نقل شده است: ^۱ ولنذكر

ما وجدناه فی مفتّح کتاب سلیم بن قیس وهو هذا : (و همانند اسناد نسخه حر، نقل شده

است)

^۱ . مجلسی، محمد باقر (۱۴۰۳ق)، بحار الأنوار، دارالاحیاء التراث، ج ۱، ص ۷۷.

این سند روایت کتاب منسوب به سلیم، تا پیش از علامه مجلسی (یا با کمی اغماض، دوران مجلسی) در نسخه‌ها وجود نداشته است^۱؛ و توسط مجلسی (یا شخص هم‌عصر وی) نگارش شده است، و پس از آن به ابتدای برخی از نسخه‌های سلیم، سرایت نموده است. این سند روایت، که به شیخ طوسی منجر می‌شود، ساختگی است؛ یعنی شیخ طوسی کتاب‌های سلیم که اکنون موجود هستند را ندیده است.^۲

۳-۱-۸- راویان ابتدای هر حدیث در نسخه‌ها:

در برخی از احادیث، اسنادی ابتدای حدیث آمده است؛ که از نوع ۲ و ۳ جدول بعد می‌باشد؛ به عنوان مثال:

- اخبرنا احمد بن المنذر قال حدثنا عبدالرزاق قال اخبرنا معمر عن ابان عن سلیم بن قیس قال ...

- حدثنا ابوبکر بن عبد الرزاق بن همام بن نافع الصنعانی الحمیری قال حدثنا ابو عمرو معمر بن راشد عن ابان بن ابي عیاش عن سلیم بن قیس قال ...

- اخبرنا معمر عن ابان عن سلیم بن قیس ...

- وبهذا الاسناد عن ابان عن سلیم قال ...

(به جدول کل اسناد سلیم، که پیش‌تر درج شد، مراجعه فرمایید).

۳-۱-۹- داستان آغازین نسخه‌ها و راوی داستان آنها:

همه نسخه‌ها، داستان آغازین، که شرح حال انتقال کتاب منسوب به سلیم می‌باشد را، دارند. برخی نسخه‌ها، مثلاً قدیمی‌ترین نسخه کتاب منسوب به سلیم، فقط یک راوی داستان دارد؛ که معمر بن راشد است. اما نسخه‌های بعدی و متأخر، دو راوی داستان آغازین دارد؛ یعنی جدای از معمر بن راشد (متوفی ۱۵۳) در ابتدای داستان، عمر بن اذینه (زنده ۱۳۸) نیز در انتهایش آمده است:

^۱. نسخه خطی حر عاملی نیز، از روی نسخه علامه نسخه‌برداری و اسناد اضافی آن نسبت به نسخه مرعشی (شماره ۱۵۶۱۲) احتمالاً از بحار الانوار یا از طریق علامه مجلسی اضافه و تنظیم شده است.

^۲. برای اطلاع بیشتر، به مقاله زیر رجوع کنید: استادی، کاظم، *تقدیر و بررسی اسناد شیخ طوسی بریک مدال از نسخه‌های خطی کتاب سلیم بن قیس*.

... الا من عصم الله منا اهل البيت قال عمر بن اذینه ثم دفع الى ابان كتب سليمان ابن قيس الهلالي فلم يلبث ابان بعد ذلك الا شهرين حتى مات فهذه نسخة كتاب سليم بن قيس العامري ثم الهلالي دفعه الى ابان بن ابي عياش و قراه ...
به عبارت دیگر، به خاطر دستکاری شدن و جعلی بودن اسناد نسخه، راوی داستان، دوگانه و متناقض است.

۳-۱-۱۰- تعداد احادیث موجود در نسخه‌ها و حدیث اول و آخر آنها:

از ۴۳ حدیث تا ۵۰ حدیث، در نسخه‌ها متغییر است؛ ولی غالباً ۴۷ حدیث دارند که ۵ حدیث اضافه بر مدل ۴ گروه ب (۴۲ حدیث) دارند. البته نکته قابل توجه این است که، جدای از این ۵ حدیث اضافه که ذکر شد، برخی محدود از احادیث، مثلاً ۲ الی ۳ حدیث، در نسخه‌ها متفاوت هستند؛ یعنی در نسخه‌ای وجود دارند و در نسخه دیگر نیستند.
همچنین، برخی از احادیث نیز، در برخی از نسخه‌ها، در حاشیه نوشته شده است؛ یعنی در متن اصلی آورده نشده‌اند.

حدیث ۱ مطابق نسخه چاپی آقای انصاری؛ که عبارت است از:
سمعت سلمان الفارسی يقول كنت جالسا بين يدي رسول الله صلى الله عليه وآله في مرضه الذي قبض فيه فدخلت فاطمة عليها السلام فلما رأت ما برسول الله صلى الله عليه وآله من الضعف خنقتها العبرة حتى جرت دموعها على خديها فقال رسول الله صلى الله عليه وآله يا بنية ما يبكيك قالت يا رسول الله أخشى على نفسي وولدي الضيعة من بعدك ...
در حدیث آخر، قبل از ضمیمه اضافی به نسخه‌ها، اکثراً حدیث ۴۲ مطابق نسخه چاپی آقای انصاری؛ که عبارت است از:

أبان عن سليم قال سمعت عليا يقول عهد إلى رسول الله يوم توفي وقد أسندته إلى صدري وإن رأسي عند أذني و اصغت احد المرأتين تسمع الكلام فقال رسول الله ... يا علي قوله إن الذين كفروا من أهل الكتاب والمشركين في نار جهنم خالدین فیها أولئك هم شر البرية فهم اليهود وبنو أمية يبعثون يوم القيامة أشقياء جوعاً عطاشاً سوداً وجوههم صن هذا الكتاب يا جابر فالملك لبني العباس حتى يختم بعباد الله ذوالعين الآخرة و يظهر نار بالحجان ويخرب جامع الكوفة وما شيدہ الباني بالصرأة و إذا هلك ملك الترك و تمتد لسيان الشام و يكثر الملوك و يظهر الحق ؟
الحمد لله اولاً و آخر و صلى الله على محمد اجمعين.

اما در حدیث آخر نسخه (در احتساب متن ضمیمه اضافه شده به نسخه اصلی) حدیث ۴۷ مطابق نسخه چاپی آقای انصاری است؛ که عبارت است از: وعنه عن سلیم قال سمعت سلمان الفارسی یقول ان علیا باب فتحه الله من دخله کان مؤمنا ومن خرج منه کان کافرا.

۳-۱-۱۱- ترتیب احادیث نسخه‌ها:

با کمی اختلاف (جدول بعد را نگاه کنید) ترتیب احادیث نسخه‌ها، با توجه به چاپ انصاری به ترتیب زیر است:

۱، ۴، ۶ (۴ سطر از آخر ناقص)، ۵۸ (۹ سطر از ابتدا ناقص)، ۴۲، (۸ سطر از آخر ناقص)، ۷، ۹، ۸، ۱۰ (۸ سطر از آخر ناقص)، ۱۱ (۴ سطر آخر در حاشیه)، ۱۲، ۱۳، ۱۴، ۱۵، ۱۶، ۱۷، ۱۸، ۱۹، ۲۰، ۲۱ (۸ سطر آخر در حاشیه)، ۲۴، ۲۲، ۲۳، ۲۵ (۳ سطر از آخر ناقص)، ۲۶، ۲۷، ۲۸، ۲۹، ۳۰، ۳۱، ۳۲، ۳۳، ۳۴، ۳۵، ۳ (ابتدای حدیث متفاوت)، ۴۸ (۵ سطر ابتدا در حاشیه)، ۳۷، ۳۸ (۱۴ سطر از آخر ناقص)، ۳۹، ۴۰، ۳۶، ۴۸ (فقط ۳ سطر اول؛ ۱ سطر آخر نیز شبیه نیست)، ۴۱، ۴۳، ۴۴، ۴۵، ۴۶، ۴۷.

۳-۱-۱۲- تفاوت با نسخه‌های مدل‌های مشابه:

نسخه‌ها تفاوت دارند؛ کمی از آنها در برخی کلمات، و نیز تعداد محدودی در مقدار سطور احادیث. همچنین یک - یا دو حدیث متفاوت.

۳-۲- جدول تطبیقی نسخه‌ها در این مدل

برای توجه بیشتر به تفاوت و ترتیب احادیث؛ دو نوع جدول‌بندی ارائه می‌کنیم؛ یکی جدول تطبیقی بین نسخه‌های این مدل باهم (بدون ارائه تفاوت جزئیات احادیث آنها)؛ و دیگری جدول تطبیقی نسخه‌ها با توجه به چاپ محمد باقر انصاری (به همراه ارائه تفاوت جزئیات احادیث، از نظر ناقصی و ترتیب احادیث).

۳-۳- ملاحظات خاص در این مدل

۱- قدیمی‌ترین نسخه از این مدل، نسخه دانشگاه تهران (۶۸۰۸) به تاریخ ۱۲۸۲ق می‌باشد. (که توضیحات مفصل آن در آینده خواهد آمد).

۲- اگر از یک نسخه که افتادگی میانی و تشویش دارد و حدود ۴۳ حدیث در بر دارد، صرف‌نظر کنیم؛ نسخه‌های این مدل از کتاب‌های منسوب به سلیم، از ۴۷، ۴۹ و ۵۰ حدیث در خود دارند (البته طبق مطابقت با متن نسخه چاپی موجود انصاری) که نسخه‌ها حدوداً در ۴۶ حدیث (با تفاوت‌هایی در متن) مشترک هستند؛ و در ۱ الی ۴ حدیث، اضافه و یا نبود حدیث دارند.

۳- همچنین، برخی نسخه‌ها، دارای احادیث تکراری نیز می‌باشند؛ به عنوان نمونه، نسخه آستان قدس رضوی (۸۱۳۰) به تاریخ ۱۲۸۲ق، حدیث ۳ چاپی را دو بار با تفاوت‌هایی درج نموده و نیز حدیث ۲۵ چاپی را نیز در دو مرحله ذکر نموده است؛ بنابراین، لازم است این مسأله در تفاوت تعداد احادیث نسخه‌ها، در نظر گرفته شود.

۴- این مدل نسخه‌ها، در واقع از نوع مدل ۴ گروب ب، محمد بن صبیح (حدود ۴۲ حدیثی) هستند؛ که اضافاتی به عنوان ضمیمه یافته‌اند. یعنی، این نسخه‌ها دو قسمت اصلی و ضمیمه (حدود ۵ حدیث اضافه) دارد؛ که در انجام قسمت اصلی آمده است:

«... الترتک و تمید لسان الشام و یكثر الملوک و یظهر الحق و الحمد لله اولاً و آخراً و صلی الله علی محمد و آله اجمعین». (تمام متن اصلی نسخه کتاب سلیم) نسخه‌نویس در ادامه نوشته است:

هذا اخر كتاب سلیم كما فی نسخة قدیمه و فی نسخة اخری و هی التي نسخت نسخة الكتاب منها بعد ذالك ما هذه الفاظه هذه صورة نسخة كانت بایدینا من كتاب سلیم انتهى.

و وجد بعض الاخلاء نسخة فی محروسة اصفهان ذکر انها نسخة المرحوم المجلسی المتقدم و فی آخرها زیادة^۱ هذه صورتها:

^۱ . علی ما فی نسختنا هذه حدیث همام المعروف و اربعة احادیث اخری.

(شروع احادیث؛ از حدیث ۴۳ چاپی)

«و عن ابان بن ابی عیاش (عن) سلیم بن قیس الهمالی قال قام رجل من اصحابنا یقال له الهمام وکان عابدا مجتهدا فقال یا امیرالمؤمنین صف لی المؤمن ...
... و عنه عن سلیم بن قیس قال سمعت سلمان الفارسی یقول ان علیا باب فتحه الله من دخله کان مؤمنا و من خرج منه کان کافرا».

(حدیث ۴۷ چاپی؛ اتمام احادیث ضمیمه).

این پنج حدیث ضمیمه به این نسخه، شامل این احادیث هستند: احادیث ۴۳، ۴۴، ۴۵، ۴۶، ۴۷ به شماره‌های کتاب چاپی سلیم.

نکته قابل توجه اینکه، جدای از این ۵ حدیث اضافه که ذکر شد، برخی محدود از احادیث، مثلاً ۲ الی ۳ حدیث، در نسخه‌ها متفاوت هستند؛ یعنی در نسخه‌ای وجود دارند و در نسخه دیگر نیستند.

همچنین، برخی از احادیث نیز، در برخی از نسخه‌ها، در حاشیه نوشته شده است؛ یعنی در متن اصلی آورده نشده‌اند.

۵- تمامی نسخه‌های این مدل، دارای ضمیمه هستند، یعنی اصل کتاب (حدود ۴۲ حدیث) با ۵ حدیثی که در نسخه‌ای از محروسه اصفهان دیده شده و ضمیمه نسخه‌های بعدی شده‌اند؛ که البته برخی اندک از نسخه‌ها ۱ الی ۴ کم و زیاد نیز در ضمیمه دوم خود دارند.

۶- ترتیب احادیث تمامی این مدل نسخه‌ها، در ۹۵ درصد موارد، باهم هماهنگ هستند؛ و البته ترتیب‌شان با ترتیب نسخه‌های مدل دیگر کتاب سلیم، یعنی مدل ۴۸ حدیثی مجلسی و حر عاملی (که بر اساس آنها چاپ سلیم انجام شده است)، متفاوت هستند.

۷- در برخی از این مدل نسخه‌ها، برخی احادیث، یا بخش‌هایی از احادیث، که در مدل‌های قبلی به نسبت متن چاپ انصاری کسری دارند، به صورت حاشیه یا داخل متن، کسری‌ها افزوده شده‌اند؛ به نظر می‌رسد که با توجه به نسخه ۴۸ مجلسی و حر عاملی، این وضعیت انجام شده است.

۸- قابل توجه است که احادیث ۴۳، ۴۴، ۴۵، ۴۶، ۴۷ در هیچ نسخه خطی موجود از مدل‌های چندگانه کتاب‌های منسوب به سلیم وجود ندارد. به این معنی که اولین بار، این ۵ حدیث، از قرن ۱۱ قمری و در دوره مجلسی به کتاب‌های سلیم راه یافته است.

۴.۳. قدیمی‌ترین نسخه از این مدل

محل نگهداری: تهران؛ کتابخانه دانشگاه تهران. کد دستیابی: ۶۸۰۸. کاتب نسخه: علی بن محمد آزادانی. تاریخ کتابت نسخه: ۲۲ ربیع الاول ۲۸۲ق. محل کتابت: نامشخص. آغاز نسخه: بسم الله الرحمن الرحيم قال حدثني أبو طالب محمد بن صبيح بن رجاء بدمشق سنة اربع و ثلثين و ثلثمائه قال أخبرني أبو عمرو عصمة بن أبي عصمة البخاري قال حدثنا أبو بكر أحمد بن ... انجام نسخه سلیم: ... و یخرّب جامع الکوفة و ماشیده البانی بالصرّاط و اذا هلك ملك السرك و تمید لسان الشام و یكثر الملوك و یظهر الحق و الحمد لله اولاً و آخراً و صلی الله علی؟ محمد؟ و آله اجمعین (اتمام متن اصلی کتاب سلیم). آغاز ضمیمه اضافه شده نسخه: نسخه هذه صورت نسخه کانت بایدینا من کتاب سلیم و وجد بعض الاخلا نسخه فی محروسته اصفهان ذکر انها نسخه المرحوم المجلسی المتقدم و ... انجام ضمیمه اضافه شده نسخه: ... و عنه عن سلیم بن قیس قال سمعت سلمان الفارسی یقول ان علیا باب فتحه الله من دخله کان مؤمنا و من خرج منه کان کافرا (ح ۴۷چ). (تاریخ و اسم کاتب)

مشخصات ظاهری نسخه: خط: نسخ؛ نشان شنگرف؛ کاغذ: سمرقندی، جلد: تیماج مقوایی، ربعی؛ تعداد صفحات: ۸۳ برگ،، ۱۹ س ۱۵×۸ سطر، قطع: ربعی، اندازه: ۲۱×۱۴سم.

منبع: ملاحظه عکس نسخه؛ و فهرست نسخ خطی کتابخانه دانشگاه تهران: جلد ۱۶، ص ۳۶۵.

جمع‌بندی و نتیجه

گروه ب، شامل سه مدل: ۱- مدل حدود ۲۲ حدیثی، با سند محمد بن صبیح؛ که ساختار ترتیب احادیث و نوع احادیث آن خاص خودشان می‌باشند. ۲- مدل حدود ۴۲ (۲ + ۴۰) حدیثی، با سند «حسن بن ابی یعقوب الدینوری» یا سند «محمد بن صبیح بن رجا»، و یا هر دو سند نسخه‌نویسی شده‌اند و ساختار، ترتیب احادیث و نوع احادیث آن با مدل قبلی متفاوت می‌باشند. ۳- مدل حدود ۴۷ (۵ + ۴۲) حدیثی، با سند «حسن بن ابی یعقوب الدینوری» یا سند «محمد بن صبیح بن رجا»، و یا هر دو سند نسخه‌نویسی شده‌اند و ساختار، ترتیب احادیث و نوع احادیث آن با مدل قبلی، هماهنگ است؛ و تنها ۵ حدیث از نسخه‌ای یافته شده در محروسة اصفهان به آنها اضافه شده است.

تعداد نسخه‌های گروه ب، که اکنون موجود و در دسترس هستند، ۲۵ نسخه خطی می‌باشند؛ این نسخه‌ها شامل مدل‌های ۳ و ۴ و ۵ از گروه ب می‌باشند. از سوی دیگر، چون اطلاعاتی از برخی نسخه‌های نامشخص و غیرموجود کتاب‌های منسوب به سلیم در اختیار نداریم؛ دقیقاً نمی‌دانیم که این نسخه‌های نامشخص و غیر در دسترس، از کدام مدل‌های کتاب‌های منسوب به سلیم هستند؛ بنابراین از آنجایی که ممکن است این نسخه‌ها هم شامل گروه ب باشند؛ در یک جدول اما بدون شماره گذاری، آن نسخه‌ها را نیز درج نمودیم (در صفحه بعد ملاحظه کنید).

احادیث این گروه، از ۲۲ حدیث تا ۴۷ حدیث می‌باشند. به نظر می‌رسد که ساختار احادیث نسخه‌های گروه ب (مدل ۳ و ۴ و ۵)، مرتب‌تر از ساختار احادیث گروه ج است؛ هر چند که احادیث نسخه‌های گروه الف (که تنظیم جدید از کتاب سلیم در دوره علامه مجلسی است) کمی بهتر از ساختار گروه ب است.

تعداد احادیث مشترک گروه ب با گروه الف بسیار زیاد است؛ اما با گروه ج تفاوت زیادی دارند. لازم به توجه است که، علامه مجلسی (یا دیگری در همان دوره)، از احادیث این گروه، برای تنظیم و نگارش نسخه‌های گروه الف (یعنی همان نسخه چاپی رایج از کتاب سلیم) استفاده نموده‌اند. بنابراین، به نظر می‌رسد که احادیث نسخه‌های خطی گروه ب، مورد توجه علمای اخباری همچون علامه محمد باقر مجلسی و شیخ حر عاملی بوده‌اند؛ بر عکس عدم توجه ایشان به احادیث گروه ج از کتاب‌های منسوب به سلیم.

تاریخ	عنوان یا مالک	کد	محل نگهداری	حدیث	ناقل
۹۱۸	نسخه ۱ مرعشی	۱۳۲۵۲/۱	کتابخانه آیت الله مرعشی - قم	۴۰	دینوری
۱۰۵۹	نسخه ۱ آستان قدس (نسخه علی حیدر)	۳۷۶۳۳	کتابخانه آستان قدس رضوی - مشهد	۲۲	صبح
۱۰۷۸	نسخه محمدجعفر خرم آبادی (اصفهان)	ندارد	موجود نیست؛ یا شناسائی نشده است	؟	؟
۱۰۸۲	نسخه الهیات فردوسی	۶۰۴/۱	کتابخانه دانشکده الهیات فردوسی - مشهد	۲۲	صبح
۱۰۹۳	نسخه ۱ مرکز احیاء	۲۱۹۹/۳	کتابخانه مرکز احیاء میراث اسلامی - قم	۲+۴۰	صبح + دینوری
قرن ۱۱	نسخه ۴ مرعشی	۱۲۰۴۷	کتابخانه آیت الله مرعشی - قم	۲+۴۰	صبح + دینوری
۱۱۰۴	نسخه ۳ آستان قدس	۲۲۸۶۳	کتابخانه آستان قدس رضوی - مشهد	ظ ۴۲	صبح +
۱۱۱۲	نسخه امام عصر (ع)	۲۵۶/۵	کتابخانه مدرسه امام عصر (ع) - شیراز	۲۲	صبح
۱۱۶۰	نسخه ۱ دانشگاه تهران	۵۷۵/۶	کتابخانه دانشگاه تهران - تهران	۲+۴۰	صبح +
۱۲۰۷	نسخه کاتب موسوی خوانساری	ندارد	موجود نیست؛ یا شناسائی نشده است	؟	؟
۱۲۵۲	نسخه ۲ دانشگاه تهران	۲۲۰۰	کتابخانه دانشگاه تهران - تهران	۲۲	صبح
۱۲۶۹	نسخه ۲ مرکز احیاء	۱۱۶۶/۱	کتابخانه مرکز احیاء میراث اسلامی - قم	۲۲	صبح
۱۲۷۰	نسخه محدث نوری	ندارد	موجود نیست؛ یا شناسائی نشده است	؟	؟
۱۲۷۰	نسخه محمد اردوبادی	ندارد	موجود نیست؛ یا شناسائی نشده است	؟	؟
۱۲۸۲	نسخه ۳ دانشگاه تهران	۶۸۰۸	کتابخانه دانشگاه تهران - تهران	۱+۴۶	صبح + دینوری
۱۲۸۸	نسخه روضاتی	ندارد	کتابخانه علامه روضاتی - اصفهان	ظ ۴۲	صبح +
قرن ۱۳	نسخه ۲ کاشف الغطاء	۴۳۷۸	مؤسسه کاشف الغطاء العامه - نجف	مشوش	صبح + دینوری
قرن ۱۳	نسخه ۴ دانشگاه تهران	۶۶۹	کتابخانه دانشگاه تهران - تهران	۱+۴۲	صبح + دینوری
۱۳۰۶	نسخه ۳ مجلس	۶۵۲/۲	کتابخانه مجلس شورای اسلامی - تهران	۱+۴۶	صبح + دینوری
۱۳۱۰	نسخه ۴ مجلس	۷۶۹۹	کتابخانه مجلس شورای اسلامی - تهران	۲+۴۰	صبح + دینوری
۱۳۲۰	نسخه ۲ حقوق تهران	۱۷۸/۲	کتابخانه دانشکده حقوق دانشگاه تهران	۱+۴۶	صبح + دینوری
۱۳۳۵	نسخه ۲ حکیم	۴۴۴	مکتبه آیت الله حکیم العامه - نجف	ظ ۱+۴۶	صبح + دینوری
۱۳۳۷	نسخه خوبی مشهد	۸۷/۱	کتابخانه مدرسه آیه الله خوبی - مشهد	۲+۱+۴۶	صبح + دینوری
۱۳۴۰	نسخه ۱ امیرالمؤمنین (علامه امینی)	۴۹۷/۴/۴	کتابخانه امیرالمؤمنین (ع) - نجف	؟	؟
۱۳۴۵	نسخه سید عبدالحمید حائری شیرازی	ندارد	موجود نیست؛ یا شناسائی نشده است	؟	؟
۱۳۴۶	نسخه ۲ امیرالمؤمنین (شیرمحمدمدانی)	۱۰۳/۳/۲	کتابخانه امیرالمؤمنین (ع) - نجف	ظ ۴۲	صبح +
۱۳۴۶	نسخه ۴ آستان قدس (ارموی)	۸۱۳۰	کتابخانه آستان قدس رضوی - مشهد	۲+۴۸	صبح + دینوری + م طوسی
۱۳۵۳	نسخه ۳ امیرالمؤمنین (شیرمحمدمدانی)	۱۰۴/۲/۳	کتابخانه امیرالمؤمنین (ع) - نجف	؟	؟
۱۳۵۴	نسخه ۳ کاشف الغطاء	۱۶۹۵	مؤسسه کاشف الغطاء العامه - نجف	۵+۴۲	صبح + دینوری
۱۳۵۶	نسخه ۵ آستان قدس	۲۰۳۵	کتابخانه آستان قدس رضوی - مشهد	ظ ۴۲	صبح +
۱۳۵۸	نسخه العباسیه	۳۶۰/۱	کتابخانه العتبه العباسیه - کربلا	۲+۴۷	صبح + دینوری
۱۳۶۰	نسخه ۲ بروجردی	۲۲۴/۷	کتابخانه آیت الله بروجردی - قم	۲+۴۸	صبح + دینوری

فهرست منابع

۱. استادی، کاظم (۱۳۹۹ش)، الف: درباره اسناد سلیم، قم: کتابخانه دارالحديث.
۲. استادی، کاظم (۱۳۹۹ش)، ب: درباره راویان سلیم، قم: کتابخانه دارالحديث.
۳. استادی، کاظم (۱۳۹۹ش)، پ: درباره نسخه‌های خطی منسوب به سلیم، قم: کتابخانه دارالحديث.
۴. استادی، کاظم (۱۳۹۹ش)، ت: «معرفی نسخه‌های خطی سلیم»، میراث شهاب، قم، ش ۹۹، ص ۱۴۵-۱۸۸.
۵. استادی، کاظم (۱۳۹۹ش)، ح: نسخه‌های خطی منسوب به سلیم، قم: کتابخانه دارالحديث.
۶. استادی، کاظم (۱۴۰۰ش)، اسرار آل محمد و سلیم بن قیس، قم: بوستان کتاب.
۷. استادی، کاظم (۱۴۰۰ش)، ب: «بررسی انتساب سند کتاب سلیم به شیخ طوسی»، علوم حدیث، دوره ۲۶، شماره ۱- شماره پیاپی ۹۹، صفحه ۱۵۰-۱۷۷.
۸. استادی، کاظم (۱۴۰۰ش)، ق: «کتابشناسی توصیفی سلیم بن قیس هلالی»، مجله میراث شهاب، قم، ش ۱۰۴، ص ۱۳۳-۱۸۴.
۹. استادی، کاظم (۱۴۰۲ش)، ل: «درباره نسخه‌های خطی کتاب‌های منسوب به سلیم بن قیس (کلیات نسخه‌شناسی)»، مطالعات حدیث پژوهی، دوره ۸، شماره ۱۶، صص ۲-۳۲.
۱۰. انصاری، محمد باقر (۱۴۱۵ق)، مقدمه کتاب سلیم بن قیس الهلالی، قم: الهادی.
۱۱. سلیم بن قیس (۱۰۵۹ق)، کتاب سلیم بن قیس الهلالی (نسخه خطی)، مشهد: کتابخانه آستان قدس رضوی، نسخه شماره ۳۷۶۳۳.
۱۲. سلیم بن قیس (۱۰۸۱ق)، کتاب سلیم بن قیس الهلالی (نسخه خطی)، قم: کتابخانه آیت الله مرعشی، نسخه شماره ۱۵۶۱۲.
۱۳. سلیم بن قیس (۱۰۸۷ق)، کتاب سلیم بن قیس الهلالی (نسخه خطی حر عاملی)، قم: کتابخانه آیت الله حکیم، نسخه شماره ۳۱۶/۶.

۱۴. سلیم بن قیس (۱۳۹۷ش)، *اسرار آل محمد (ص)*، ترجمه اسماعیل انصاری، قم: نشر دلیل‌ما.
۱۵. سلیم بن قیس (۱۴۱۵ق)، *کتاب سلیم بن قیس الهلالی*، تحقیق سه جلدی محمدباقر انصاری، قم: الهادی.
۱۶. سلیم بن قیس (۹۱۸ق)، *کتاب سلیم بن قیس الهلالی (نسخه خطی)*، قم: کتابخانه آیت الله مرعشی، نسخه شماره ۱/۱۳۲۵۲.
۱۷. مجلسی، محمدباقر (۱۴۰۳ق)، *بحار الانوار*، بیروت: مؤسسه الرساله و دارالاحیاء.
۱۸. مدرسی طباطبایی، حسین (۱۳۸۳ش)، *میراث مکتوب شیعه*، ترجمه علی قرانی، قم: کتابخانه تاریخ ایران و اسلام.
۱۹. مفید، محمد بن محمد بن نعمان (۱۳۶۳ش)، *تصحیح اعتقادات الامامیه*، با تصحیح شهرستانی، قم: رضی.
۲۰. ملکی معاف، اسلام (۱۳۸۷ش)، «مؤلف کتاب اسرار آل محمد (ص) بر ترازوی نقد»، مطالعات قرآن و حدیث، بهار و تابستان شماره ۲، صص ۱۴۹ - ۱۸۲.
۲۱. یحیی، علی (۱۳۹۷ش)، «سلیم بن قیس در کتب سنی»، مقاله دست‌نویس.